

Gansbruket i Fet

Gansbruket i 1908. Fotograf ukjent.

Skrevet av Bente Arnesen, 2019

Forord

Tømmerhogging, sagbruksdrift, fløting og plankekjøring har vært viktige virksomheter i kommunen vår og har formet lokalsamfunnet gjennom flere hundre år. Dette ønsker vi å formidle til elever i skolen. Gjennom den kulturelle skolesekken (DKS) gir vi elevene kjennskap til den lokale industrihistorien og hverdagslivet i og rundt sagbruket.

Kulturenheten i Fet samarbeider med Gansbrukets venner, Fet gammelmotor og Fet historielag om DKS-prosjektet: Gansbruket og Bruahuset.

Gansbrukets venner og Fet gammelmotor møtes en gang i uka på Gansbruket, hvor de legger ned utallige timer med vedlikehold og formidling av Halvorsens samlinger og Gansbruket museum. Fet historielag eier Bruahuset som de har pusset opp og vedlikeholder, og hvor de har guiding ved passende anledninger.

Bente Arnesen har i dette heftet samla historie og historier om Gansbruket og hverdagslivet til de som arbeidet og levde der.

God fornøyelse.

Fet kommune, kulturenheten
April 2019

«Je stanker og kjører planker
for Morten Anker.
Å får je for det?
Noe kobber og noe sølv,
Ei mark, to, tre.
Å blir det ta det?
Noe går te brennevin
og resten te øl.»

(Mark var en myntenhet som var i bruk fra middelalderen og til tidlig moderne tid. Mer om dette verset seinere i heftet.)

Gansvika i 2019.....	5
Gansbrukets venner.....	5
I riktig gamle dager.....	6
Dalen i forhistorisk tid.....	6
Fra sagaen om Håkon Håkonsson på 1200-tallet.....	8
Skipsvrak funnet.....	8
Raumarike.....	8
Fra gamle dager.....	9
Fet kommune.....	9
Dalen kapell og kirke.....	10
Den gamle dialekta i Dalen.....	11
Dalen, Gansdalen, Øvredalen og Gan.....	11
Gamle veifar på Gan og ellers.....	11
Kongeveien vår.....	12
Stedsnavn i Gansvika.....	13
Gan og Gansbruket.....	13
Om gården Gan og Gansbruket.....	13
Folka på Gan.....	14
Plankeadelen inntar Gan i 1694.....	15
«Gahns og Østanæs Brug».....	16
Rike folk og innvikla slektsforhold.....	16
Bruksbestyrere.....	17
Ny bruksbestyrer: Halvor Andersen Haneborg.....	18
Dagens eiere.....	20
Bygninger og hus på Gan.....	20
Eieren Westye Egeberg (1770-1830).....	20
Familien dannet firmaet Westye Egberg & Co i 1800.....	21
Bjarne Halvorsen.....	22
Rein plankekjøring.....	23
Lasskjøring på Romerike	23
To vassdrag renner ut i Gansvika.....	26
Gansåa.....	26
Østanesåa.	27
Hvordan var det å jobbe på Gansbruket?.....	28
Ny bruksklokke i 2019.....	30
Ulykker.....	30
Spøker det på bruket?	32
Mat.....	32
«Helsevesenet».....	32

Iglekona i Kølabånn.....	33
Ludvig Kristiansen Bjerkenes født i 1878 forteller.....	34
Sagnet om Andersmåsan i Høland.....	36
Steinkoia i Svarttjennhøgda og andre tømmerhoggerkoier.....	37
Tømmeret var Norges rikdom	38
Dammer og demninger	38
Dagens rørgate.....	39
Fløyting av tømmer.....	40
Tømmer og sagbruk.....	41
Oppgangssaga.....	42
Regulering og privilegier.....	43
Trussel om slaveri på livstid.....	44
Dampsaga.....	44
Tømmermåling og tømmermerker.....	45
Røverhistorier fra Gansdalen.....	46
Ei spennende historie eller bare et sagn?.....	46
Varmebekken eller askebærer.....	47
Røverbande i Gansdalen.....	47
Lohilamp-Heikki dukker opp igjen.....	48
Andre historier.....	49
Skolegang og konfirmasjon.....	50
Om bruksskolen til Gansbruket.....	50
<i>Fikk kjeft av læreren, men det brydde vi oss ikke noe om.....</i>	<i>51</i>
Noen årstall.....	52
Omgangsskolen.....	53
Bruksskolene.....	53
Konfirmasjonen var viktig.....	53
Fire stasjoner ved demonstrasjoner og omvisinger på sagbruket	
Oppgangssaga og kransaga.....	54
Sagbrukets første etasje.....	54
Sagbrukets kjeller.....	57
Bruahuset.....	59
Kilder og anbefalt litteratur.....	61

Gansvika i 2019

Fet kommune er grunneier og eier sagbruket, både sagbruksdelen og restauranten. Det er en fin offentlig badeplass i Gansvika. Det er flere virksomheter som holder til i Gansvika: Gansbrukets venner som driver museet, Gansvika restaurant & kro, Gansvikas båtforening driver båthavna, Gansvikas venner (stifta vinteren 2019 og har planer om forskjellige arrangementer både sommer og vinter) og Fet historielag som eier Bruahuset.

Gansbruket april 2019. Foto Bente Arnesen

Gansbrukets venner

Gansbrukets venner er stifta 25. august 2011.

Gansbrukets venner skal ivareta og vedlikeholde bygning og sagutstyr ved Gansbruket i Fet kommune og bidra til å formidle historien om sagbruksvirksomheten i området ved å demonstrere sagene i drift. De skal ivareta samlingen av gamle gjenstander, kjent som Halvorsens samlinger, og bidra til å gjøre denne kjent blant besøkende til sagbruket.

Gansbruket 2013. Foto Jan Thorud.

Arbeidet med å ta vare på Gansbruket som museum begynte på midten av 1990-tallet og i 1998 ble museet offisielt åpnet. Tidligere ordfører og lokalhistoriker Vidar Amundsen var en av initiativtakerne.

Kara i Gansbrukets venner møtes en dag i uka for dugnadsjobbing med vedlikehold av bygninger og sagbruk. De har bygd kopien av oppgangssaga de siste åra, de søker om økonomisk støtte der det er mulig, de bygger nytt klokketårn på sagbruket og kjøper ny bruksklokke. De registrerer gjenstander, både nye og gamle, de tar bilder og dokumenterer. De tar vare på sagbruket, både bygningen og det som er i den og utvendig.

De har åpent hus både for skoleunger i forbindelse med «Den kulturelle skolesekken og enkelte helger om sommeren.

En av de mange frivillige er Jan Thorud. Han har fotografert og registrert små og store gjenstander. Flere av de eldste bildene er etter Bjarne Halvorsen.

Kaffepause. Foto Jan Thorud

I riktig gamle dager

Dalen i forhistorisk tid

«Vi er i Gansvika en varm sommerdag for flere tusen år siden. Omgivelsen er ikke helt slik vi er vant til. Tett urskog av Lind, alm, eik og ask og or står helt ned til stranda, og det er vanskelig å bevege seg i dette villniset. Ja, det kan faktisk være farlig. Halvråtna trær halvt står, halvt ligger, lent inn mot yngre og friskere skog. Kratt skjuler nedfalne stammer. Men villsvinene finner fram, og hvis vi ikke passer oss, kan vi bli angrepet av skremte villdyr. Det er villmark rundt oss – Gan, Østanes, Barkenes, Torud, Ersrud, Auten og Bygårdene er fullstendig skogbevokst. Lenger opp i åskanten blir forresten skogen litt mer gissen, og furua overtar etter løvskogen, som ikke lenger finner godt jordsmonn oppover mot Moen og sandstrekningene øverst i Dalen.

I dette landskapet er det lite som lokker folk til å slå seg ned. Til alle kanter er det folketomt. Ingen røyk fra bål stiger heller opp mot himmelen fra Rælingslandet eller lenger oppover i fet, ser det ut til.

Vent litt! En primitiv farkost runder Østanes. Noen lurvete karer sitter i den. Hår og skjegg har fått gro. Klærne er av vanlig norsk steinaldersnitt, laget av hjorteskinn. Den lille flokken legger til ved Østanesåa og drar farkosten opp på land. Fra bunnen av båten tar de med seg noen redskapet som er lagd av stein og festet til skaft av bein eller tre. Mennene stikker inn i urskogen, oppover mot Torud og Ersrud.

Vi må vente en tid, men etter noen timer kommer de tilbake. Nå bærer de tungt. De har drept et villsvin. Men det har visst gått ille med en av dem i kampen mot dyret. Han blør stygt, og de andre må hjelpe ham ned i båten. Steinredskapet, som var ei øks, har han mistet. Men det er kanskje et lite tap i forhold til det han kan vente med så stygge sår. Det spørs om urter og blad kan klare å lege dem. Har det satt seg infeksjon i dem, spøker det vel for livet.

Slik kan vi fantasere rundt det første kjente besøket av mennesker i Fet. Vi vet lite om dem som kom, vi vet ikke hvilket ærende de hadde. Vi vet bare at det har vært noen her for 3 – 4000 år siden fordi det ble liggende ei steinøks igjen etter dem.

Ingen rørte øksa. Løvet falt fra trærne, snøen dekket den. Etter noen år falt det ned et tre som ble liggende å råtne – senere falt det flere. Øksa lå nå dekket av jord og torv.»

Dette forteller Elbjørg Arnesen (seinere Haug) i bind 1 av bygdehistorie for Fet fra 1980. Nå er det igjen villsvin her over.

På Torud i 1887 blei det funnet en rar stein, som vart sendt til Universitets Oldsakssamling i Kristiania. Det viste seg å være ei øks, 12 cm lang og det som best kan beskrives som en rettegga og buttnakka trinnøks», fra yngre steinalder.

Det er også funnet en såkalt «boretapp» på Torud. Løse boretapper etter boring av skaftehølet til økser. Da brukte de helst bor av knokler. De finnes en sjelden gang som løsfunn. Dette regnes også fra yngre steinalder, som regnes fra om lag 4000 til 1700 før vår tidsregning.

Foto venstre: Øystein Hjord Sørensen, Kulturhistorisk museum, gjenstand C13375.

Foto høyre: Ove Holst, Kulturhistorisk museum, gjenstand C 13376.

Det er funnet flere steinalderøkser og andre gjenstander fra riktig gamle dager i Dalen. Det er også flere gravrøyser (av stein) og gravhauger. Bjønnhaugen består

av to gravhauger. Tøllern gravfelt består av 18 rundhauger og en hulvei som går gjennom området. Det er god utsikt over By og mot Øyeren. For å finne Tøllern må du søke på Gan på kulturminnesok.no, der skal de aller fleste kulturminner være registrert.

Ridderhaugen, like ved Riddersand skole og bare et par hundre meter fra Fet kirke, er en av Norges største gravhauger. Den er 37 meter i diameter og 4 – 5 meter høy. Det er en rundhaug bygd opp av jord, og det er gras og trær på den. Den flate toppen bærer også spor etter plyndring i eldre tider, og det er et krater som måler 11 x 9 meter og hele 1,5 meter dyp. Det har vært flere andre store gravhauger i samme område, men de er blitt borte i åras løp.

Det er ikke så rart at det er mange spor etter tidligere tider her i Fet, Vi har Glomma og Øyeren og det var lett å ferdes på vannet, både sommer som vinter.

Fra sagaen om Håkon Håkonsson på 1200-tallet

«Ribbungene var oppe i landet og var sterke, de hadde ført mange skip opp i Øyeren.»

«Samme sommer fikk Arnbjørn Jonsson høre at Bene skinnkniv var oppe på Romerike med en stor flokk, og at de gjorde mye ugagn der. Arnbjørn sendte menn opp mot ham, det var Helge Fleskhun og de hardeste av karene. De fant Bene oppe ved Øyervannet; han sprang om bord i et skip, men de fikk holdt igjen skipet og drepte nesten alle som var på det. Bene hoppet på sjøen og gjemte seg under skipene, så det varte ikke lenge før de fant ham. Men han ble da funnet, og der lot Bene sitt liv med liten ære.»

Kong Håkon og hans menn som kaltes birkebeinerne vant til slutt over Ribbungene. Ribbungene regnes som et opprørsparti, stifta i 1219 av Gudolf av Blakstad på restene av baglerpartiet. De hadde sitt hovedområde på Østlandet og vant innflytelse herover fra 1221. Ribbungene vart til slutt nedkjempa av kong Håkon og birkebeinerne i 1227.

Skipsvrak funnet

I følge Riksantikvaren og deres registre er det funnet rester etter en klinkbygd farkost av uviss alder i Gansvika. Det har en kjøl på 20 meter, bare deler av spantene er bevart og noe hud i stevnene. Nesten like store båter blei langt seinere bygd på Gansbruket.

Raumarike

Et tidligere navn på Romerike, som Fet er en del av, var Raumarike.

«Raumarikinger» nevnes faktisk alt i en tekst fra år 551 etter Kristus, som en folkestamme i Norden. Raumarikingene har herredømme over Raumarike, som nok ikke var et rike i dagens forstand, men mer i betydninga av makt og herredømme.

Fet har alltid ligget i Akershus fylke, eller amt som det het fra gammelt av. Fra 1. januar 2020 blir Akershus en del av det nye Viken.

Øyeren er en innsjø i Glomma-vassdraget, den ligger 101 meter over havet. Nordre Øyeren naturreservat blei oppretta i 1975. Øyeren er Norges niende største innsjø.

Innbyggere i Fet kalles fetsokninger. På gammel Fet-dialekt het det fetsøkninger. Noen bruker betegnelsen fetværing. Folk i Dalen var dalværing, nå brukes vel helst gansdølinger. Folk på Enebakkneset heter neskællinger.

Dalen kapell og kirke

Rundt år 1900 gikk det en stor vekkelse i bygda. Det var et yrende kristenliv, og de møttes stort sett til husmøter hjemme hos folk. I 1901 var det så et folkemøte i storsalen på Gan gård, og det blei bestemt at det skulle bygges et kapell i Dalen. Det vart naturligvis nedsatt en komite bestående av tre respektable menn (naturligvis det også) som skulle jobbe med saken. Tomta de fikk av Westye Egeberg lå på gården Autens grunn. 14. november 1905 var det høytidelig innvielse av kapellet. I 1997 blei Dalen og Enebakkneset et eget sogn og kapellet er nå en kirke.

Ved Dalen kirke er det ikke gravplass. På Enebakkneset er det en egen gravlund med et nydelig lite kapell.

I 2006 kom det ei bok om Dalens kirkes første hundre år, «Dalen kirke 1905-2005. 100 år i rikdom og vekst».

Dalen kapell med Gan bru i forgrunnen. Brua står der fortsatt, litt på nedsida av dagens riksvei. Ukjent fotograf, og bildet er fra mellom 1910 og 1915.

Den gamle dialekta i Dalen

Fetsokningene snakka breiere tidligere, men det er fortsatt mange som bruker noe dialekt. Gansdølingene hadde nok mer dialekt enn folk i Fetsund og på Åkrene. Det var og er blant annet je, itte, kjærka, vegen, fløyte tømmer, skau, kvenn, tjenn, mjøl, mjølk, vøri, hu, hime og et him (et hjem). I dette heftet bruke både skau og skog.

Dalen, Gansdalen, Øvredalen og Gan

Bygda som nå vanligvis kalles Gan, Gansdalen og Øvredalen har alltid tidligere hett Dalen. Fra 1700-tallet var gården Gan det sentrale midtpunktet i et stort eiendomskompleks. Gansbrukets offisielle navn var da «Gahns og Østanæs Brug».

Etter hvert blei bygda kalt Gansdalen. Da postkontoret blei oppretta i 1900 het dette Gan i Romerike, og fra 1934 forkortet til Gan med postnummer 1903 etter hvert. Nå står det Gan på veiskilt. Men navnet Gan har likevel ikke tidligere blitt brukt som navn på bygda, bare som en adresse. Skolen heter i dag Dalen skole.

Dalen er ei relativt ung bygd hvis en sammenlikner med resten av Fet. I bind en av bygdebøkene sies det at om gårdsnavna i bygda lar seg datere, så er det navn fra vikingtid og kristen middelalder. Se i bygdeboka hvis du vil lese mer om når de eldste gårdene kom, eller i de andre bygdebøkene for hver gård. Der står det også mye om gårdenes historie.

Grensa mellom Gansdalen og Øvredalen går ved Bytoppen. Men hvor skillet går ellers er det mange meninger om.

Gamle veifar på Gan og ellers

Gan bru i 2004. Foto Jan Thorud.

I bygdeboka (bind fem) under Gan står dette:

Gamle kart viser at allfarvegen gjennom Dalen gikk forbi gardstunea på By og rett sørover derfra og krysset Gansåa ved Dammen, der det fortsatt står ei gammel bru. Det gikk en stikkveg opp til Gan som tok av fra allfarvegen der Gamle Bruksveg nå tar av fra riksvegen, fulgte denne vegen over Bybekken og gikk så bratt opp lia og kom inn på

gardstunet sørøstfra mellom den nåværende hovedbygningen og sidebygningen. Et foto fra sist på 1800-tallet viser at det da var planetet allé langs denne vegen opp baken til husa. Men denne alléen ble neppe gammel. Denne vegen ble pløgd opp

før noen kan huske nå. Ny gardsveg opp til gardstunet ble da lagt der den fortsatt går. Nordover fra gardstunet gikk det veg over til Blesa. Den gikk gjennom et portrom i låven. Dette kunne stenges ved hardt nordavær. Vegen gjennom portrommet var i bruk til langt opp på 1900-tallet. Vegen gikk da langs lia og med bru over delebekken mot Blesa. Det hadde også gått et vegfar rett nordover forbi Sølern og over jordene til By opp til Bytoppen. Men dette vegfaret er ikke tegnet inn på gamle kart og var kanskje en noe nyere veg.

Den gamle vegen ned til Gansvika var den vegen som nå heter Gamle Bruksveg. Den nåværende Gansvikavegen er en nyere veg, anlagt sist i 1950-åra.

Et gammelt prospektkort viser den gamle bruksvegen og Båthusbakken. Vi ser Tjuvholmen rett fram.

Kongeveien vår

De gamle kongeveiene fulgte de eldgamle stiene og oldtidsveiene. De er ofte beholdt som traseer for våre dagers riks- og fylkesveier. Veiene og stiene gikk fra gård til gård, fra plass til plass, og bandt bygda og bygdene sammen. De gamle veiene blei kalt tjodveier og allfarveier.

Vår Kongevei kom fra Rælingen og til Bytoppen, der kongeveien gikk over Auten, Tøllern og videre østover mot Høland. Sørøver mot Enebakkneset og Båstad regnes den for å være en oldtidsvei. Strekningen fra Bytoppen og Dalheim (ved Dalen skole) til Ridderhaugen og Riddersand er rydda og skilta og er en fin turvei.

Kongeveien fra Vestre Svindal mot Kvernhammer. Foto Jorunn Løvlie.

Stedsnavn i Gansvika

Det har vært mange stedsnavn i og rundt Gansvika. De gamle navna hadde tilknytning til virksomheten som var der. Nå er bruken av disse i ferd med å forsvinne for godt og det blir nye navn.

Badefjellet er bergknausen der turbinen fra 1911 står i dag. Båthusbakken er bakken opp den gamle bruksveien fra den øverste parkeringsplassen.

Galgetangen ligger på Østanessida, rett overfor for Gansbruket. Tjuvholmen ligger rett ut for Gansvika.

Gan og Gansbruket

Om gården Gan og Gansbruket

Bosetninga på gården Gan hører til de eldste i bygda, den antas å gå tilbake til vikingtida (cirka år 800 – 1050). Mange av gårdene i Dalen blei bosatt på denne tida. Gan ligger sentralt til ved Øyeren, og høgt og fint med god utsikt til alle kanter. I tidligere tider da mye av trafikken gikk til vanns var nærheten til Øyeren viktig.

Hva navnet Gan kommer av er ikke klart. I følge bygdeboka (bind fem, side 78) kommer sjølve navnet av det gammelnorske *gandr*, som egentlig betyr kjepp eller stake. Men denne tolkningen gir ingen mening. Gården kan derfor ha fått navnet sitt etter Gansvika, altså at Gansvika fikk navn først og så fikk gården navn etter vika.

Gårdsnavnet har blitt skrevet på forskjellige måter gjennom tidene: Gand, Gandt, Gannd, Gaen, Gahn og nå Gan.

Gan rundt 1870-60.
Gårdsveien er seinere lagt om og går nå lenger til høyre. Bildet tilhører Museene i Akershus, MiA.

På 1600-tallet vart det bygd vassager ved Gansåa. Etter hvert som befolkningen økte og det var arbeidsplasser i bygda, vart det flere (husmanns)plasser under Gan og på Gans gårdsområde. De som

vil lese mer om plassene under Gan må se i bygdebokas bind fem, fra side 80.

Folka på Gan

Fram til begynnelsen av 1700-tallet var Gan en vanlig storgård. Det var ikke uvanlig at folk med penger eide hele eller deler av gårder de ikke bodde på. En leilending var en som ikke eide (hele) gården, han leide den bare. Det var mye kjøp og salg av gårdparter i riktig gamle dager.

Gan var en av de største og eldste i bygda, men de var det flere av i bygda. På slutten av 1600-tallet vart garden bosted for bestyrerne av Gansbruket. Eierne av Gansbruket pleide å bo på gården når de besøkte Dalen. Dette skulle vare fram til begynnelsen av 1900-tallet og gården fikk en spesiell betydning i bygda.

Fra 1500-tallet kjenner vi navnet på et par av leilendingene. Det var Gulbrand i 1528 og Ole i 1550-60-åra. Fra 1612 til rundt 1662 var Hovel bruker av Gan, og sønnene Peder (født rundt 1632) og Ole (født rundt 1635) er oppført som beboere på gården på midten av 1660-åra. I skattelistene rundt 1660 står både faren og yngste sønnen oppført som «forarmet» (fattig). Midt i 1680-åra hette en av sagmesterne på Ganssagene Ole Hovelsen, mest sannsynlig bosatt på det som er dagens Kroken (i Blesahagan). Ole hadde to kjente sønner; Hovel (født før 1664) og Peder (født før 1701). Hovel Olsen kom til Søndre By, og den gården er faktisk fortsatt eid av etterkommere av ham og kona Mari Svensdatter. Hovel Olsen på By blei i 1696 sammen med det som kanskje var svogeren hans, dømt fordi de hadde solgt tømmer fra skauen til andre enn gårdseieren. De blei dømt for ulovlig hogging og måtte betale bøter og erstatning til eieren, Hans Carstensens enke. Som vi vil se seinere var både skaudrift og alt som hadde med tømmer å gjøre sterkt regulert.

En bruker som fortjener å nevnes, er Rasmus Aslaksen fra Kongsrud i Skedsmo, som levde fra cirka 1619 til 1689. Han blei første gang nevnt på Gan i 1668. Kanskje hadde han bodd i Enebakk før han kom til Gan. I hvert fall fikk han sammen med Halvor Tobøl midt i 1600-åra ti daler i lønn for å ha bygget ny prekestol i Enebakk kirke. Dette gjaldt sjølve prekestolen, de flotte billedhoggerarbeidet blei mest trulig utført av Christopher Ridder. Rasmus er nevnt både som eier og bruker av Gans sag i 1682 og 1864, og i 1685 nevnes han som sagmester. Sønnen Ole Rasmussen i (cirka 1655 – 1728) overtok som leilending på Gan.

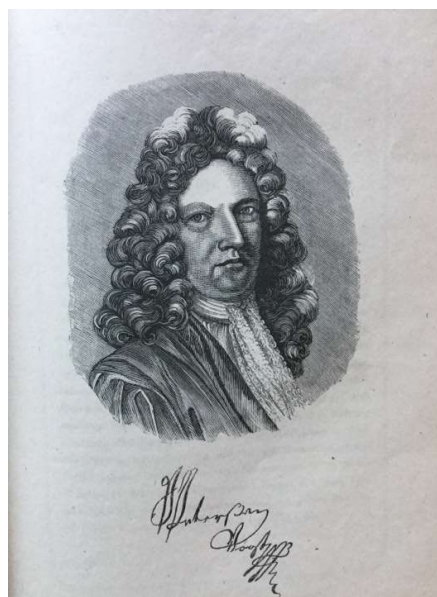
Plankeadelen inntar Gan i 1694

I Ole Rasmussens brukertid kjøpte byborgeren Paul Pedersen Vogt gården. Det blei starten på det store eiendomskomplekset som på folkemunne vart hetende Gansbruket.

Paul Pedersen Vogt var født 1646 og døde 1708. Han kom fra Danmark for å søke lykken her til lands visstnok i 1669, navnet uttales fukt, og kommer fra den tyske yrkesbetegnelsen vogt, det vil si fogd, - som vi også hadde her til lands. Norge var i union med Danmark. Hertugdømmet Slesvig som Paul Vogt kom fra var da i sin helhet en del av Danmark. Om han kom med to tomme hender eller om han fikk med seg litt fra faren som var «husfogd over Sønderborg Slot og Amt», er vanskelig å vite nå. Mange innvandrede slesvigere slo seg godt opp økonomisk her i Norge. Paul var heldig med giftemålet med Catharina Brauman, hennes far var også kommet fra Slesvig i sin tid, og var «en efter Tidens Lejlighed meget formuende Mand». Så innvandreren Paul Vogt, som på dette tidspunktet var trelasthandler og kommerceråd i Kristiania, kjøpte Gan i 1694. Vogt eide etter hvert flere andre gårder på Nedre Romerike, inkludert Gjestad og Auten i Fet. Han kjøpte Gan av Tore Bøler i Enebakk, som bare hadde eid gården ett års tid. Gan blei med dette den sentrale gården i det store eiendomskomplekset som fikk navn etter gården.

Bildene er av Paul Vogt og kona Catharina Brauman. De antas å være fra midten av 1690-åra og er kopiert fra boka «Slægten Vogt i gamle dage» av L.J. Vogt, utgitt i 1881.

«Gahns og Østanæs Brug»

Enka etter Paul, Catharina Brauman overtok når han døde i 1709 og i 1720 overtok sønnen Peter Vogt (1685 – 1767). Sammen med broren Dominicus hadde han på begynnelsen av 1700-tallet sikra seg eierretten til gårdene langs det nedre løpet av Gansåa. I 1751 utvida Vogt-ene sine eiendommer herover betraktelig. De kjøpte gårdene Torud, Ersrud og Nedre Østanes. De eide nå grunnen ned til Østanesåa med like verdifulle fossefall som Gansåa. I 1751 blei dette til «Gahns og Østanæs Brug». I dagligtale sikkert bare kalt «bruket».

«Midt i 1750-åra flyttet den første bruksbestyreren inn på garden Gan, som deretter var hovedsete fra Gansbruket. Alle de seinere eierne av Gansbruket lot sine bruksbestyrere bo på Gan, som etter hvert ble utstyrt med uvanlig store og gode hus. Eierne sjøl tok inn på Gan når de var i dalen.» (Fra bygdeboka, bind fem, side 64.)

Rike folk og innvikla slektsforhold

Brødrene Peter og Dominicus Vogt eide gårder og sager også i andre bygder. De var rike og mektige, de var en del av plankeadelen i Norge. Etter brødrenes død blei Gansbruket solgt ut av slekta. Sønnen til Dominicus, Paul Lachman Vogt døde bare 40 år gammel i 1761. Hans enke var den svært rike Karen Holter (1725 – 1782), og hun gifta seg snart opp igjen med Carl von Wilster. Von Wilster kjøpte tilbake de eiendommene som hadde kommet ut av slekta Vogt og bruket var igjen som det hadde vært fra 1751.

Von Wilster døde i 1785, og da var det Jess Anker som kjøpte mesteparten av alle Wilsters eiendommer for 43 270 riksdaler. Anker tilhørte den rike og mektige Ankerfamilien og solgte imidlertid de seks matrikkegårdene Gan, Gjestad, Auten, Torud, Ersrud og Nedre Østanes til broren til Karen Holter, Peder Holter (1723 – 1786). Karen og Peder var unger av en kjent kapellan i Strøm sokn i Odalen, Anders Pedersen Holter og kona Anne Mortensdatter Leuch (uttales løk). Mora tilhørte trelastpatrisiatet, populært kalt plankeadelen i Kristiania.

Dette er forferdelig innvikla. Enda verre var det nok i virkeligheten. Vi får likevel tru at de holdt rede på slektsforholdene sjøl. Plankeadelen var rike, mektige, gifta seg med hverandre naturligvis, noen døde tidlig, gifta seg om igjen og så videre. Ikke helt ulikt andre folk.

Plankeadelens navn er kjent fra Norgeshistorien. Noen av dem var også sentrale rundt 1814 og Eidsvoll. De eide mye og var privilegerte. Det var langt mellom en husmann og sagarbeider i Dalen og de som kaltes plankeadelen.

Peder Holter rakk å utvide Gansbruket med en eiendom, halvparten av Nordre By. Han døde året etter han hadde kjøpt Gansbruket med alle gårdene. Foruten Karen var det ei søster til, Martha som var gift med Mogens Larsen Monsen til Linderud i Aker, en av de mest sentrale trelastborgerne i Aker og i landet. Peders enke, Maren Juel (1749-1815) overtok alle eiendommene, hennes andre mann var Ole

Christopher Wessel (død i 1794) og hennes tredje var Marcus Gjõe Rosenkrantz (1762 – 1838). I 1802 solgte herr Rosenkrantz, som formelt eide alt hans kone hadde bragt inn i ekteskapet, alle sagene og eiendommene i Fet til Fredrik Julius Kaas, Bernt Anker og Frederik Gottschalk Haxthausen for 32 530 riksdaler.

«Skjøtet gjaldt Gjestad med tre sager, Gan med to sager, Auten med ei sag, Torud, Ersrud med tre sager, Nedre Østanes med tre sager og halve Nordre Bye. Salget omfattet sjølsagt alle garder og plasser på disse matrikkelgardene. I skillet ble det inntatt en passus om at kjøperne fortsatt skulle betale fire personer en årlig pensjon, nemlig 12 rd (= riksdaler) til Anne Bråten og Kari Bakken, 10 rd årlig til Kristen Bråten og Marie Skytterud. Dessverre ble pensjonene lite verdt etter hvert som pengeverdien sank drastisk i det første tiåret på 1800-tallet. Pensjonen ble kanskje justert, sjøl om dette ikke ble nevnt.» (Fra bygdeboka bind fem, side 66.)

I 1805 solgte to av de tre ovennevnte sine andeler av Gansbruket til Carsten Tank i Halden, en kjent trelasthandler og politiker. I 1810 solgte herr Tank sin ene tredel til Westye Egeberg i Kristiania. Etter hvert kjøpte Westye Egeberg hele bruket. Mer om ham seinere.

Bruksbestyrere

En bruksbestyrer var noe annet enn en leilending, han bygsla (leide og brukte) gården og var samtidig bestyrer av bruket (det vil si av saga, skauen og alt rundt det). Den første kjente bruksbestyreren kom til Gansbruket på midten av 1750-åra og het Peter Knutsen (1723-1776, seinere kjent under slektsnavnet Horster). Sammen med kone nummer to, som han fikk mange unger med flytta han på tampen av 1760-åra til Skedsmo. Flere av etterkommerne var tilknyttet sagbruksdrifta i Sagdalen og Strømmen.

I 1775 blei det ny bruksbestyrer, hvis familie blei på Gan til 1828. Peder Sørensen (1750-1819) med slektsnavnet Farup etter faren. Peder Sørensen brukte ikke Farupnavnet sjøl, men ene sønnen gjorde det. Peder Sørensen kom fra Nes på Romerike og har en spennende familiebakgrunn, se gjerne i bygdeboka bind fem, side 88. Han gifta seg i 1775 med Kari Olsdatter fra Nerdrum her i Fet. I 1780 brant husa på Gan og familien mista mesteparten av det de eide. I følge bygdeboka blei det så oppført nye hus på gården, sjøl om skriftlige kilder gir litt motstridende opplysninger der.

Sønnen het Peder Holter Sørensen (1787-1828) og var oppkalt etter eieren av Gansbruket, Peder Holter. Sønnen Peder døde ung og enka med fire små unger gifta seg med eieren på nabogården Søndre Bye. Både far og sønn Peder eide flere kvernhus og fossefall i Østanesåa og andre eiendommer her over. Peders søster døde samme året som ham, Marte Marie drukna på en båttur til slektninger på Fråstad.

Begge bildene er tatt i 2011 av Bente Arnesen. Gravminnene er på Fet kirkegård. Begge gravminnene er rikt dekorerte jernplater med blomster i hjørnene, det er urner, vaser og dame- og barnefigurer.

På farens og morens gravminne står dette:

Her hviler Peder Sørensen fuldmægtig ved Gansbruget født d 17 de aug 1750 døde d 27 de sept 1819 var gift med Karen Nerdrum som 24 aar før han indgik i evigheden. Som hufader paa Gan i 48 aar var han sine foresattes tro tjener sine underhavendes og de fattiges ven og sine børns retskafne fader agtet og elsket af alle begrædes han af børn og børnebørn

På sønnens står dette:

Her under hviler støvet af en meget agtet og savnet hædersmand Peder Holter Sørensen fuldmægtig ved Gahn og Østenæs saugbruge i Fedt sogn. Han var født den 8. juni 1787 og døde den 31. oktober 1828. Han var en meget virksom og retskaffen mand, agtet af foresatte, underhavende og enhver som kjendte ham; hans efterladte enke og 4 smaa børn føle tungt tabet af den ædle hensovede. Død; hvor er din braad? Grav; hvor er din seier? Gud være tak som gav oss seier for medelst vor herre Jesum Christum.

Ny bruksbestyrer: Halvor Andersen Haneborg

På midten av 1830-åra kom det en ny bruksbestyrer til bruket, Halvor Andersen Haneborg (1801-1853) fra Aurskog, gift med Bolette Rebekka Hedvig Olsdatter Haneborg fra nabogården til Haneborggården som ektemannen var i fra, nemlig Haugrim i Aurskog. De var i slekt, men etternavnene var skrevet litt forskjellig. Halvor var ordfører i Fet i to perioder på 1840 og 1850-tallet. Sønnen Anders Olai Haneborg, født i 1836 blei en markant mann i bygda. Halvor hadde arva mange eiendommer her over etter faren sin, og kjøpte sjøl flere store skogeiendommer og gårder i Fet. Sønnen Anders Olai overtok alt, og det var ikke lite. Gården Tunnerud i Øvredalen blei etter hvert sete og bosted for familien. Tunnerud er forresten fortsatt i samme families eie, nå med navnet Riddervold. Firmaet A.O.Haneborg overtok i

1873 det store Varåbruket, og den som vil lese mer om det kan se i bygdeboka bind tre, side 231.

Den neste bruksfullmektigen på Gan kom også fra Aurskog, Gudmund Hansen Waaler (1817-1879) med kona Halvordine Gunhilde Kilde fra Høland. Deretter var det deres sønn, Georg Henrik Magnus som var bruksfullmektig en kort tid før han døde i ei fallulykke i 1881. Så kom det en som hadde vært assistent for Waaler, Hans Eriksen Harkerud fra Aurskog.

Bilde tatt fra Tangen mot Gansbruket. Vi ser alle oppgangssagene i Gansåa. Tatt før 1882.

Den neste bruksfullmektigen kom til Gan rundt 1890, både han og kona kom fra Grue Finnskog, og hans navn var Peder Olsen Bråten. Da kona døde gifta han seg oppatt i 1925 med dattera på Blesa, Eli Annette Steffensen. De bodde i sidebygningen på Gan, som antagelig de andre bestyrerne og fullmektigene også hadde gjort. Hovedhuset var nok forbehold eierne når de kom. Bråten var fullmektig for Westye Ekeberg så lenge dette firmaet eide Gan og Gansbruket. Han var den siste bruksfullmektigen på Gan, var viseordfører i Fet fra 1902 til 1910, og forpakta også gården etter at Ole H. Braathen hadde kjøpt den. Peder Bråten var en kjent og forhåpentligvis akta mann i bygda, ingen starta med våronna før han var i gang. Han hadde til og med en bestyrer på gården, Johannes Lindtorp (1888-1972) fra Grue Finnskog dreiv gården og bodde på et rom i drengestua (kontorbygningen) i følge bygdeboka. Lindtorp hadde vært i Russland og studert skogbruk før revolusjonen i 1917, kanskje hadde han jobba for Westye Egeberg der. For det meste satt Lindtorp inne på kontoret, men han skal ha vært en flink skogskar.

Ny forpakter på Gan fra 1933 var Alfred Hauer (1898-1975) med kona Hilda Karoline Sollien, begge fra Høland. Sønnen Kristian født i 1924 var neste forpakter, også han med ei kone fra Høland, Astrid Bråthen. De dreiv gården til 1971, da overtok eierne, Torbjørn og Asbjørn Braathen sjøl drifta.

Gansbruket etter restaurering, rundt 1970.

Dagens eiere

Ole Halvorsen Braathen kjøpte gården i 1931 fra Fet kommune. Han var fra Sagbråtan under Ensrud i Høland, født i 1877. Kona het Aagot Antonsdatter (født i 1888) fra Sør-Hafstein, også det i Høland. Braathen dreiv sagbruket i Gansvika til

1946. Seinere hadde han sager andre steder, blant annet ved Dammen, like nedafor brua ved riksveien. Han hadde tidligere hatt ei sag på Tangen, tvers overfor Gansbruket. Sønnen Asbjørn (1910 – 1987) gift med Torbjørg Smedsberg fra Østersund overtok Gan og de eiendommene som blei brukt sammen med gården. Deres sønn igjen, Ole Kasper Braathen og kona Anne Lise Frenger overtok i 1984. Nå er det deres sønn, Eirik, som bor på Gan med familien.

Bygninger og hus på Gan

I følge tradisjonen skal Peder Holter som døde i 1786 har vært byggherre for nåværende hovedbygning på Gan. I følge bygdeboka tyder mye på at den er bygd i 1785-86.

Hovedbygningen vart freda i 1923, den er en av freda bolighus i Fet. Huset er med sitt høge og valma tak, og sin flotte og synlige beliggenhet, et av de mest kjente bygningene her i Fet. Den er antatt oppført i 1776, men det kan hende den er litt eldre.

Sidebygningen, som ikke er freda, er ganske sikkert bygd i 1833. I bygdeboka, bind fem, side 93, er gårdens bygninger godt beskrevet. Sidebygningen har hatt forskjellige navn ettersom bruken har endra seg, både forpakterbolig og bestyrerbolig er den blitt kalt.

Hovedbygningen fra 1835 på nabogården til Gan, Søndre Bye er også freda (i 1941).

Eieren Westye Egeberg (1770-1830)

Som nevnt ovenfor kjøpte Westye Egeberg Gansbruket, inkludert gården og alle eiendommene på begynnelsen av 1800-tallet. Den første tredjedelen kjøpte han i 1811, i 1824 nok en tredjedel og i 1836 kjøpte han den siste tredjedelen.

Westye Egeberg innvandra fra Danmark i 1786, og familien kom fra landsbyen Egebjerg på Sjælland. Egeberg grunnla den sagbruksvirksomheten som sønnen Westye Martinius Egeberg (1805-1898) overtok. Sønnen måtte på grunn av sjukdom overlate firmaet til broren Peder Cappelen Egeberg (1810-1874). En slektning,

Westye Parr Egeberg (1877 – 1959) overtok seinere ledelsen i firmaet. Egebergfamilien eide Gansbruket i 120 år. 1905 besto Gansbruket av 87 større og mindre eiendommer.

Westye Egeberg kjøpte Romedal allmenning i Hedmark i 1846 for 22 000 spesidaler. Allmenninga blei delt med bygdefolket i 1860, og firmaet satt da igjen med «bare» 80 000 mål i Romedal. Firmaet kjøpte eiendommer i Solør og eide etter hvert hele 250 000 dekar (mål).

Westye Martinius og hans tre nevøer: Einar Westye, Theodor Christian og Ferdinand Julien. Alle med etternavnet Egeberg.

Familien dannet firmaet Westye Egberg & Co i 1800

Eiendomskomplekset blei utvida med flere eiendommer i Dalen på 1800-tallet. Eiendommene blei kjøpt for å skaffe mer tømmer og for å få kontroll med hele nedslagsfeltet til Gansåa og Østanesåa, - altså for å kontrollere vassføringa fullt ut. Firmaet blei etter hvert et av de mest betydningsfulle firmaer innafor trelashandel og grossistvirksomhet i Kristiania. Firmaet eide gården Vestre Strøm i Rælingen, dreiv trelastfirma i Kristiania og etter hvert også det som kaltes Egebergbruket i Lillestrøm. I 1929 blei dette solgt vidare. Fra 1899 eide firmaet storgården Skinnarbøl ved Kongsvinger, som fortsatt eies av familien Egeberg.

Firmaet hadde store skogseiendommer oppover på Hedemarken, ved Kongsvinger og sikkert andre steder også. De var blant annet involverte i fløyting av tømmer fra Romedal og ned til Glomma.

Firmaet hadde visstnok eiendommer og sagbruk i Russland. Det fortelles at det blei snakka mye russisk ved Gansbruket da sagbruket vart bygd i 1882. Kanskje er det russisk tømmer i bygningen og den skal ha en svært spesiell innvendig takkonstruksjon (knute). Bærebjolkene i taket er 13-14 meter lange og konstruksjonen er slik at takstolene låser seg og blir sterkere jo mer snø som ligger på taket.

«Gansbruket som jordeiendomskompleks hadde sin største utstrekning i åra mellom 1910 og 1923. Den første eiendommen som ble frasolgt Gansbruket, var Sand skole, solgt til Fet kommune i 1914. I 1923 begynte frasalget av gardar og bruk, og de fleste bebodde stedene ble frasolgt i Gansbruket mellom 1923 og 1925.

I 1930 solgte så Westye Egeberg & Co. resten av Gansbruket til Fet kommune. Fet kommune solgte året etter de gjenværende bebodde gardar og bruk til sjøleie, med et par unntak. Kommunen beholdt de fleste skogeiendommene med skogene til Vindland, Holtedal og Sanderud som de største, men også med noe skog på Gjestad, Torud, Ersrud, Østanes og Bjørkeflåtten. Westye Egeberg & Co. hadde også hatt eiendommer på Enebakkneset, og flere av disse er nå i Fet kommunes eie.» (Fra bygdeboka, bind fem, side 67)

Gansbruket, som jord- og skauieierkompleks, hadde sin største utstrekning i areal i åra mellom 1910 og 1923. De var eiere av det meste i Gansdalen og øst i Skogbygda. Tidligere skogbestyrer i Fet kommuneskoger, Leif Schatvet (1922 – 2014) utga et fint hefte om sitt arbeid i skauen i 2001, han kalte det for «Je har lært en sang ta skogen». I 1930 benytta Fet kommune seg av forkjøpsretten på Gan skog vart en del av kommuneskauen. De aller-aller fleste av oppsitterne på plasser og gårder under Gansbruket fikk tilbud om å kjøpe plassene de bodde på. Schatvet skriver om dette og forteller at Gan skog består av: Bjørkeflåtten, Vinland, Hotedal og Sanderud. I tillegg kommer hagaskogene: Gjestad, Ersrud og Østanes. Totalt om lag 10 000 dekar.

Etter at Westye Egeberg var ute av bildet forfalt Gansbruket. Tore Skaarer har fortalt at det var noe skjæring der til tre snekkerverksteder i Dalen,

Gansbruket i 1952. Ukjent fotograf.

Bjarne Halvorsen

I 1963 kjøpte Bjarne Halvorsen (1899 – 1988) sagbruket som da var svært forfallent. Han satte det i stand som et teknisk kulturminne med kafé. Han kjøpte flere av båtene som hadde hørt til bruket og satte de i stand. Han samlet mange

Bjarne Halvorsen i Gansvika i 1969. Ukjent fotograf.

gjenstander, både fra området og andre steder også. Uten hans innsats er det lite sannsynlig at Gansbruket hadde blitt bevart.

I 1983 kjøpte Fet kommune Gansbruket og Halvorsens samlinger. Det vart da stående både ulåst og uten tilsyn. Det viste seg at mange gjenstander etter Halvorsen da forsvant.

Rein plankekjøring

Uttrykket «det er rein plankekjøring» kommer av kjøringa av plank til Kristiania. Det var kanskje ikke så vanskelig jobb, men like fullt måtte det gjøres og det var sikkert slitsomt nok.

Lasskjøring på Romerike

Øyvin Ribsskog forteller i boka «Bønder i byvegen» om plankekjørerne:

«Da biskop Berggrav var bestyrer av Nerdrum fylkesskole i Fet, fikk han i stand et møte med fetsokningene. På dette møtet ble plankekjørerne diskutert, og Berggrav siterte ei vise han hadde hørt. En bonde reiste seg, og det var visst Steffensen fra Blæsa i Fet, og sa at visa ikke var som Berggrav hadde den, men slik:

*Je stanker og kjører planker
for Morten Anker.
Å får je for det?
Noe kobber og noe sølv,
Ei mark, to, tre.
Å blir det ta det?
Noe går te brennevin
og resten te øl.*

I Strømmens Blad for 15/7 1938 nevnes, at det var ei tid da alle i Sagdalen sang dette verset:

*Jeg går og stanker og bær planker
for kammerherre Anker,
for litt brennevin og litt øl
og litt kobber og litt sølv.*

Det må være lenge sia visa ble dikta, for Morten Anker døde i 1838. Han var sønn av Jess Anker, yngste bror til Bernt og Peder Anker.

Det er au en annen versjon. Bernt Anker gikk en søndag på Sørenga og fikk se ei kone som bar planker. «Jaså, du går og bærer planker», sa Anker. «Ja, je går og stanker og bær planker for'n Per Anker,» svarte kona. «Hvor meget har du for det?» spurte Anker. «Litt kobber og litt sølv, litt te brennevin og litt te øl,» svarte kjerringa. Da ga Anker kona 1 daler.

Fetbøndene var forresten mye opptatt med å kjøre planker fra brukene ved Øyeren og til Strømmen, som de kalte Stromen (med lang o). Jernbanestasjonen i Strømmen hette først Nebben og mellom Strømmen og Lillestrøm lå en annen stasjon som hette Over. Omkring 1860 var det ennå bare 3 hus i Lillestrøm, det var Lund, Løkka og Stolpopp. Derfor ble Lillestrøm regna med til Stromen»

I boka forteller Ribsskog om bytrafikken fra Romerike og til by'n, enten det var Kristiania eller dagens Lillestrøm. Det var hesten som var trekkkrafta før jernbanen og bilen kom. «I uminnelige tider har bøndene kjørt varene sine til torget i byen for å skaffe seg klingende mynt.» De tok også med seg nødvendige varer fra by'n og tilbake til lokale landhandlere og handelsmenn.

«Over Øyeren har det støtt vært mye trelast-transport. Arbeidsfolka som lå i tømmertrafikk på Øyeren kunne være himifra opp til 8 dager om gangen. Nistematen de hadde med var graut og mjølk. «Øyergrauten» skulle være omfram hard den, ja så hard at det kunne gå an å stå på den! Ventelig er ordtaket «Han river itte skinnen ta kaldgrauten» fra «Øyergraut»-tida.»

Plankekjørere, tegning av Johannes Flintoe.

«Over Svelle på Nittelva gikk det mye plankekjøring vinters tider. Men det var en veg kjørerne hadde respekt for. For ingen steder var ulven så nærgående som der, og når mørket kom, lyste det i tyrifakler fra kjørere som sleit seg over isen til og fra Norbydalen, Varåa og Gan sager. De som ikke brukte fakler kunne komme ille ut. Det hendte at ulven hoppa over draget til laushesten, og Kristian Damsletta brukte bendekavla for å verje seg. Anders Tomta fra Rælingen kjørte en gang tomreipes him og et stykke foran laushesten. Men utafor Nordbyleira kom det liv i den bakre hesten ja. Med ett satte den av sted som den hadde fått jordmorskyss. Da Anders nådde den att hime, hang en dau ulv over draget. Utafor Hammern slo en Rælingsbonde i hjel en skaskutt ulv med bendestanga.»

I Rælingen, helt nede ved Øyeren er det en plass som heter Ulvetangen. Den skal ha fått navn etter ulveflokkene som holdt til på elva om vinteren.

Kjørerne sov av til natta over i Kristiania, i de såkalte bondestuene. Der var det stallplass, et sted å sove, mat og drikke å få kjøpt. *«Nesbuer og eidsvollinger tok ofte inn i Storgata 4. det gjorde au fetsokningene, og de kjøpt sprit i litervis.»* Det fortelles at for mange gikk kjøringa utover gårdsdrifta. Gården vart vanskjøtta fordi kara lå etter vegen på kjøring.

I boka Romerike II fra 1934 står dette: *«Over store bygdelag blev gårdsbruket forsømt til fordel for kjæringen som skaffet kontanter og brennevin».* Videre: *«Det var for det meste et hundeliv de folk som førte som drev med lasskjøring på Christiania. Det var brennevinsdrikking i sjappene langs veien, sprengkulde i snedrivene og slingring og hesteplaging vinteren igjennom.»* (skrevet av Sverre Steen i kapitlet «gamle veier på Romerike»)

Veiene var da som nå gjenstand for klager. Ut over 1500-tallet økte trafikken, og både prester (kondisjonerte folk brukte prestegårdene som reiseherberge) og bønder klaga. *«Bøndene klaget forgjeves over all den plage som den nye førsel førte med seg».* *«Kongen krevde at veiene skulde kunne kjøres med vogn om sommeren, det var en luksus for en vognløs bonde. Bedre veier betydde for ham mere kjøring, mere pliktarbeid.»* *«Verst var kanskje tømmerkjøringen som tok seg sterkt opp i 16 årh. Kongen eide store skoger som skulde nyttes ut. Tømmeret blev for en stor del fløtet til Øieren, men førsel utefter hele vassdraget var tungvint; derfor blev tømmeret kjørt fra Strømmen til kongens sager ved Akerselven.»* Bøndene var pålagt pliktkjøring og plikt til å bygge og vedlikeholde de skarve veiene som var.

Staten begynte å ta mer ansvar utover 1600-tallet. *«Omkring midten av 18 årh. tok opparbeidelsen av det norske veinett fart. Nye virksomheter var vokset op utover landet, gamle var utvidet og omlagt. En stor del av tømmeret blev nu skåret ved sagene langs vassdragene på Romerike og kjørt som planker fra Strømmen til Oslo.»* Fra Gansbruket til Strømmen blei det også kjørt plank, om sommeren i prammer og lektere og om vinteren med hester. På Gansbruket var det et eget båtbyggeri.

Det må ha vært et slit å frakte plankene fra Gansbruket. Det blei brukt både seil, årer og lange stakar til å stake med. Stakan består av ei cirka sju meter lang stang med jernspiss i eine enden. Denne stakan henger i første etasje på sagbruket og skal være brukt til dette.

Foto Jan Thorud.

«Hvor langt man var nådd med veiutbyggingen før 1750 lar sig ikke bestemt avgjøre, men etter kartene å dømme var det kommet adskillige nye veier siden 1600. Det gikk vei langs hele østsiden av Øieren».

Noe av bytrafikken med hest slutta når jernbanen kom til Fet i 1862.

Ribsskog forteller videre om Karl Hansen fra Bleike, født i 1853, som kjørte mye i byvegen. Han dro av sted ved sju-åtte tida om kvelden over Nitteelva til Vestersund i Rælingen. Før isen la seg, ferja han over elva, og ved midnattstider kom han til Sandbækken på andre sida av Rælingsåsen. Der var det godt å få et par timers hvile for både mann og hest. Men mange hølendinger, blakerværingar og fetsokninger hvilte først lenger innafor. Etter at «Nyvegen» kom, ble Kjellerholen første hvilested for disse bøndene. Karl pleide å overnatte hos Knutsen i Brogata da han var inne med kuer. *«Det var itte mye å fløyse me', for litt peeng sku en ha med him au,»* sa han. Et lass halm fikk han en tikroning for.

To vassdrag renner ut i Gansvika

Det er to vassdrag som renner ut i Øyeren i Gansvika:

Gansåa

Gansåa kan sies å starte i Øvre Hell(seter)tjennet, der det er en dam. Tjennet får tilsig fra en liten bekk fra Måruddalen. Etter Hell(seter)tjenna renner den gjennom

Gansåa april 2019. Fotograf Bente Arnesen

Nordre Mjøsjøen. I Breisjøen er det en dam og bekken derfra renner ned i Mjøsjøen. Fra Søndre Mjøsjøen renner bekken eller åa sørover, i det vesle tjennet Tosken hvor det er en atthalderdam og sørover i Toskåa som ender i Skjatvetdammen. Ved Skjatvet var det seinere et sagbruk. Åa renner forbi Tunnerud og ned i Hagandammen, så skal det ha vært en dam som kaltes Snørsluddammen før ferden går videre til Høldammen (rett på oversida av plassen Hullet/Hølet. Derfra bukte åa seg videre til Lykkjadammen ved dagens riksvei før den faller bratt ned til Øyeren. Åa er også kalt Sagåa, sikkert fordi det var flere sager nedover mot Gansvika. Den får tilsig fra flere mindre bekker på veien fra starten og helt fram til Gansvika.

Østanesåa

Østanesåa har også flere navn. Ved Ulverud heter den Ulverudåa (der var det ei kommunal dampsga fra 1932 til den brant på vårparten i 1952). Den lyder også navnet Fossåa og Bakåa (Bakkåa?). Åa kommer fra Vinlandstjennet hvor det var en dam litt nedafor utløpet, den heter Jordsdammen, og det er fortsatt lett å se hvor den er hen. Til Vinlandstjennet er det flere åer som renner. Fra Vinlandsmjøsjøen blei det fløyta tømmer ned i Vinlandstjennet. Mjøsjøen er demt opp, og sjøl om dammen

Demningen i Vinlandsmjøsjøen april 2019. Fotograf Bente Arnesen

nå lekker som ei sil står den fortsatt. Det blei laga ei tømmerrenne i bekken forbi plassen Skjelfoss. Bekken er ikke stor og hvis en tar en tur langsmed den, så ser vi at det ikke var lett å fløyte tømmer uten å lage tømmerrenner.

På slutten av 1930-tallet blei de gamle fløyterrennene i Vinlandsvassdraget besluttet solgt, de var ikke brukt etter at kommunen overtok. Leif Schatvet forteller følgende: *«Alt tømmer som tidligere var blitt avvirket i Vinland skog, ble rundbarket og fløtet via Vinlandsmjøsjøen, Vinlandstjernet, Jordsdammen, og Fossåa ned til gansvika og bruket. Tømmerrenna fra Mjøsjøen til Vinlandstjernet var den lengste, ca. 500 m.»*

Grunnen til at det var bygd tømmerrenner er at bekken eller åa, var at det var vanskelig (umulig) å fløyte tømmer der. Det kan ha vært bratt, mye stein og svinger i åa.

I Østanesåa var det dam, sluser, flere husmannsplasser og det er mange stedsnavn langs med åa.

Vannkrafta har blitt godt utnytta gjennom århundrene før vannet renner ut i Øyeren.

Hvordan var det å jobbe på Gansbruket?

Gansbruket var det største sagbruket i Fet. Til sammen var rundt 300 i sving, enten det var på saga, i skauen eller ved tømmerrenna. Barnearbeid var vanlig, som ellers i samfunnet.

Westye Egberg var kjent som en real og ålreit arbeidsgiver. Han var høyremann og la ikke skjul på det. For at eiendomsløse menn skulle få stemme før alminnelige stemmerett (for menn) kom i 1898, hjalp han de med en liten jordlapp slik at de fikk stemme. Eiendomsløse menn som ikke eide matrikulert jord, fikk kjøpt seg et par mål med verdilaus jord, gjerne myr, og fikk dermed stemmerett. De kaltes ofte myrmenn. Det fortelles at Westye Egberg benytta seg av dette for at arbeidsfolka ved bruket skulle stemme på Høyre.

Vidar Amundsen skriver dette (side 84) i boka «Det daglige brød i Gansdalen»: *«Folkene på Gan ble med rette oppfattet som leder. De hadde makt og myndighet. Det lå hele tiden en bevisst filosofi bak det de sa og foretok seg, nemlig hensynet til bruket først og fremst og det de mente var det beste for hver enkelt arbeider og hans familie. Folk forsøkte svært ofte å ta etter det som skjedde på Gan. – Ja, de gjør det på Gan, var et stadig omkved. Politisk stemt også mange av arbeidsfolkene slik de gjorde på Gan. De innnyndet og underordnet seg, og følte ved at de på denne måten ga noe tilbake for gode ved å ha en sikker arbeidsplass med et rimelig utkomme.»*

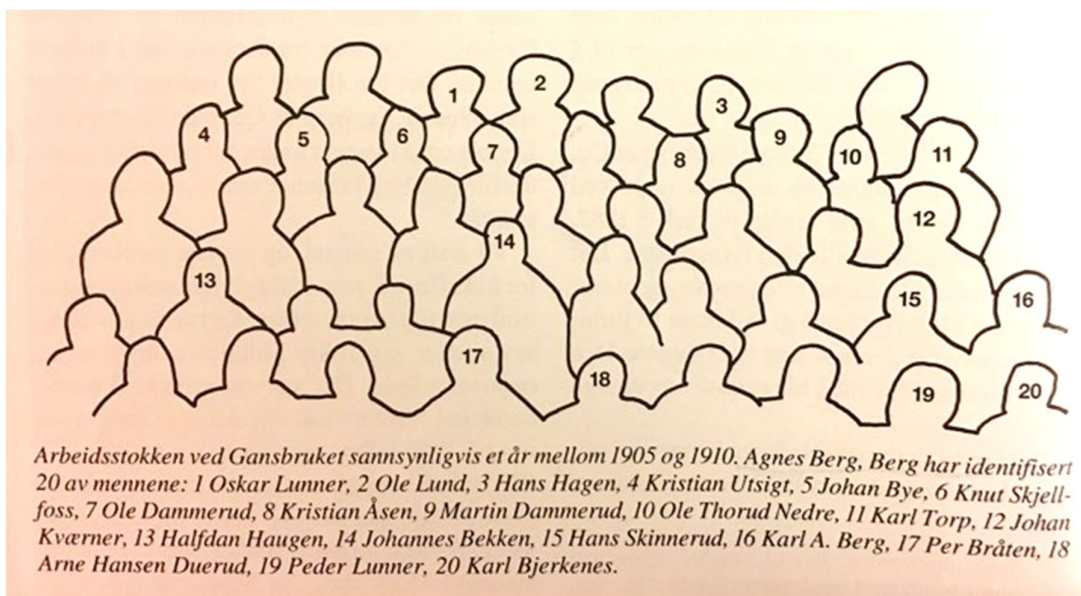
Amundsen skriver utfyllende om Gansbruket i boka.

Det skal ikke ha vært noen streiker ved Gansbruket. Ved Fetsund lenser var det i 1908 en dramatisk streik. Politi blei satt inn mot de streikende, streikebrytere blei tatt inn og arbeidere blei sagt opp dersom de leide husvære av bedriften. Storstreiken satte djupe spor i bygda. Ansatte på Gansbruket fulgte sikkert med på hva som foregikk. Dalen arbeiderlag er stifta i 1912.

I plassen «Hølet» under Gjestad skal det ha bodd en Hansen som gikk brannvakt på bruket om natta. Det kjennes ikke til branner ved Gansbruket. Ved sagbrukene i Lillestrøm var det flere sagbruk som brant ned. Både i 1939, 1882 og på begynnelsen av 1870-åra var det sagbruk som gikk opp i flammer.

Arbeidsstokken ved Gansbruket mellom 1905 og 1910. Navna nedafor er henta fra bygdeboka, bind fem, side 74.

Ny bruksklokke i 2019

På sagbruket er det et klokkertårn, noe det mest trulig har vært hele tida. Klokka var i bruk ved arbeidsdagens start og slutt, samt ved spisepausene fra 1882 til 1947, da drifta vart lagt ned.

Sommeren 1957 blei imidlertid klokka stjålet og året etter ble tyven dømt til 24 dagers betinga fengsel. Det var i følge lokalavisen Indre Akershus blad en Oslo-ingeniør som var synderen, og han forklarte i retten følgende: *«... han og hans bror med familier hadde ligget i telt noen dager ved Gahnsbruket i Fet, og kvelden før avreise klatret tiltale opp på taket og heiste ned klokka etter et tau, som han tidligere hadde kjøpt i en nærliggende forretning til det bruk. Han erklærte seg skyldig og ga blant annet den begrunnelsen for tyveriet at han og broren ikke fikk noen fisk og at var lite å beskjeftige seg med. Så fant de på å ta klokka. Han sa blant annet at det kunne være morsomt å ha klokka i hagen sin. Han hadde tenkt å lage en galge å henge den i.»*

Sigmund Budahl og Per Johansen viser fram den nye klokka før den settes på plass i april 2019.
Foto Bente Arnesen.

Gansvikas venner søkte og fikk midler fra Sparebankstiftelsen til ny klokke. Nytt klokkertårn kom på plass og klokke bestilt fra Olsen Nauen klokkestøperi AS i Tønsberg. Inskripsjonen på klokka er «Gansbrukets venner 2018» og «1882», som er året da sagbygningen vart satt opp.

Ulykker

Det var lange dager ved Gansbruket. Enten det var ved saga, med skogsarbeid, tømmerfløyting eller å frakte planken innover til Lillestrøm. Det var verken hørselvern eller annet sikkerhetsutstyr som kunne brukes. Dette kom først i siste halvdel av 1900-tallet. Arbeidsmiljøloven kom først i 1977, og heller ikke oppsigelsesvernet sto sterkt. Sjukepengene og erstatning ved yrkesskader vart ikke innført før nyere tid. Det har nok gått med noen fingre og tommeltotter i arbeidet ved saga.

Hvis en leser i bygdeboka eller ser i kirkebøkene over døde, så ser en av og til at det står at folk omkom i det som antagelig var ei arbeidsulykke. Ener Hansen Hagen og kona Anne flytta inn på Vesle-Torud i 1814. Han var født på Hagen under Gan, en plass som fortsatt ligger opp i lia ned mot Gansvika langs nåværende «Gamle

bruksveg». Faren var sagmester og det samme var Ener i følge bygdeboka. Både Vesle-Torud og Hagen var plasser som var eid av Gansbruket, enten de var å regne som husmenn eller leilendinger. Ganske sikkert er at de begge jobba på Gansbruket, som de fleste andre i bygda. Ener var født i 1788 og døde i 1861 i det som kanskje var ei arbeidsulykke. Han drukna nemlig i Øyeren da han vart slått over bord av et segl. Han var nok ikke ute og seilte for moro skyld sjøl om det var midt på sommeren. Fritid og friluftsliv var ukjente begreper for den 73-årige arbeidsmannen, det samme var alderspensjon. Om han blei feid over bord i en av lekterne som frakta planker, eller om det kanskje var et tømmerflak som det var satt seil på har vi ikke

funnet ut så langt. Det kan hende det står noe om dette i enten arkivet på Fetsund lenser (om det var for lensene han utført jobben) eller i arkivet etter firmaet Westye Egeberg (finnes på Riksarkivet).

Å file sagbladene var sagmesterens jobb. Som oftest måtte dette utføres når de andre hadde spisepause, men så tjente jo også sagmesterne litt mer.

Hans Julius Enger (1902-1929) fra Enebakkneset var nygift og hadde nettopp bygd hus til seg og kona, også det på Enebakkneset. Hans var på jobb som tømmerfløyter, det var opprensk i Gansvika, han sto i båten og dytta på stokkene med hakan, som han sikkert hadde gjort flerfoldige ganger før. Stokkene rulla, kom bort i båten og Hans tippa over bord med hue først. Stokken rulla og gikk sammen, det var ikke djupt, kanskje bare en halv meter, men Hans var svimeslått og det tok tid før kameratene fikk han opp. Da var det for seint, han var død og det måtte gå et tungt budskap til den unge enka på knapt tjue år. Paret hadde bare vært gift i elleve måneder og hadde ingen barn. Hun blei seinere gift på nytt med en kar utenbygds fra, og en av deres sønner, Per Johansen er med i Gansvikas venner.

Vidar Amundsen som har skrevet to fine bøker om Gansdalen forteller i den ene boka («Det daglige brød i Gansdalen», side 92) om Olai bosatt i Kølabånn som omkom i ei ulykke ved Gansbruket. Det var i turbinhuset og han skal ha kommet borti ei av reimene og vart slått i hjel. Amundsen sier videre at eldre folk sa at Olai gikk igjen på bruket. Amundsen viser til at det i bygdeboka bind fem, side 224, under plassen Kølabånn nevnes en Rasmus Olai 1873 – 1913 som var maskinist på Gansbruket. Onkelen hans som het Olai og som døde i 1877, kunne det også ha vært, men begge disse døde av tæring i følge kirkeboka. Hadde det vært ei ulykke hadde det stått i kirkeboka. Det står mer om denne familien under «Helsevesenet» nedafor.

Spøker det på bruket?

Noen trur på spøkelser, mens andre gjør det ikke. I kapitlet overfor nevnes en Olai som skal ha gått igjen på Gansbruket. Det fortelles også om en unggutt som hadde jobben med å file sagblad om natta. Det var skiftjobbing og han satt i smia og fila natta gjennom. Så hendte det en gang at det kom en kar inn, han bare henta et blad og forsvant ut igjen. Nå var det også nattskift på sagbruket, så helt unaturlig var det ikke. Men da gutten tenkte seg om og skjønte hvem som hadde vært innom, blei han forskrekka. Karen hadde vært død i mange år. Dette hendte for snart hundre år sida.

Det fortelles også om rare lyder på sagbruket den dag i dag. Hva dette er, er det ikke så mange som vil prate høgt om.

Mat

Det var store forskjeller i kostholdet mellom fattig og rik, og mellom de som hadde en litt større gård og de som kanskje ikke hadde noen ting. Johan Stensby født i 1893 på Nerdrum har fortalt i boka «I manns minne. Dagligliv ved hundreårsskiftet» fortalt følgende: «Maten var skral, men rikelig. Smør og nystilt melk var luksus. Sirup, separert melk til fem øre literen, vassgraut, vassvelling, sild og poteter var den vanlige menyen for fattigfolk.»

Ser du i folketellinger eller leser i bygdeboka, finner du folk som både har tittelen «kapitalist» eller «rentenist», og «betlerske eller betler». Det siste er ei eller en som gikk rundt og tagg (betla) til livets opphold, og vedkommende hadde nok et helt annet kosthold enn kapitalisten.

«Helsevesenet»

I 1816 blei det bestemt at det for Nedre Romerike, Aker og Follo distrikter skulle ansettes en distriktslege. I 1862 ble Fet lagt til Høland legedistrikt, seinere vart det lagt til Skedsmo. I 1810 fikk man lov om jordmødre. Ser vi i kirkebøkene eller i bygdebøkene var det få forunt å leve et langt liv. Du skulle både ha flaks og god helse for å bli gammel. Kvinnene døde i barsel og spedbarnsdødeligheten var høy.

Sjukdommer som nå regnes for en bagatell kunne fort ta liv. De første kjente pasientene i Fet som fikk penicillin var to jenter i 1944. Her forteller Bjørg Hagen Arnesen fra Roven om hennes heldige møte med vidundermedisinen:

«Våren 1944 fikk jeg brått lungebetennelse, dette var før penicillinet, og gode råd var dyre. Tante Magnhild var pinsevevn og bodde i annen etasjen hos oss. Der var det bønnemøte hvor de bad for meg, samtidig som kom doktor Moe for å se til meg. Han hadde fått noe ny medisin fra Sverige som jeg fikk, og det var penicillin. Det gikk bra og jeg blei fort bedre. Foreldra mine fulgte likevel ekstra godt med fram til det niende

døgnet. Tante Magnhild mente det var bønnene, men det var vel helst den nye medisinen sjøl om kanskje også bønnene gjorde sitt. Offisielt kom penicillinet først etter krigen. Vi var likevel i hvert fall to jenter herover som fikk det av doktor Moe denne våren. Det var ei jente ut på Enebakkeset også. Jeg glømmer aldri 10. april 1944 som var dagen da jeg fikk medisinen. Om doktor Egil Moe har Vidar Amundsen mer om i boka Dramatiske dager i Gansdalen.

Tuberkulosen (tæring) tok mange liv, det samme gjorde både influensapandemien Spanskesjuken og tyfusepidemien som herja her over i 1918 og 1919.

I dag tenker vi ikke så mye over tannhelsa vår. Tannbørster og tannpuss var ukjent for de fleste i riktig gamle dager. Fram til rundt 1900 var det knapt nok en tannlege å dra til, det var helst smeden som trakk den vonde tanna. Det sies at det ikke var så uvanlig å få gebiss i konfirmasjonsgave, men det var vel ikke alle som var så heldige å eie et gebiss.

Iglekona i Kølabånn

Kølabånn var en plass som lå under Gjestad, som jo var eid av Gansbruket. Den lå i lia ned mot Gansvika. I Kølabånn bodde det under folketellinga i 1865 ei enke ved navn Olea Kristiansdatter. Hun var født i 1821 og var fra Høland, mens ektemannen var sønnen av husmannen på plassen Bråten under Auten (nord på Autens gårdsområde, bind fem, side 155). Han var sjukelig alt i lysningstida og døde da den siste ungen bare var ett år i 1859. De hadde følgende unger:

1. Karen født i 1847.
2. Ole født og død i 1849.
3. Martine født i 1850, Hun tjente som ung jente i Kristiania, men kom igjen til Kølabånn i 1880-åra og bodde der til hun døde i 1927. Hun fikk sønnen Rasmus Olai Jensen (med Rasmus Jensen i Kristiania). Rasmus Olai var født i 1878 og døde av tæring 2. januar 1913. I kirkeboka er det ført inn at han døde på Glitre sanatorium i Hakadalen, men vart altså gravlagt i Fet.
4. Olai, født i 1853 og død 1. januar 1877 av tæring i følge kirkeboka.
5. Anne født i 1855.
6. Elen født i 1858 og døde 14. oktober av tæring i følge bygdeboka.

Hvor Karen og Anne blei av er ukjent, men det er sikkert mulig å finne det ut. Familien var en av mange som var hardt ramma av tuberkulose, eller tæring som den ofte kaltes.

I bygdeboka står dette om Olea som levde til hun blei 93 år: *«I folketellinga 1865 ble hun titulert som igle- og koppekone. Hun kunne kunsten å årelate folk. Hun ble også mye brukt som jordmor, «himgjælingsjordmor» som de ble kalt, de som ikke var offentlige jordmødre, men som like ofte ble tilkalt ved fødsler. Også ved sjukdom og dødsfall ble Olea Kølabånn tilkalt for å våke, og for å stille liket.»* I bygdeboka fortelles det om husmannskontrakta hun hadde med Westye Egeberg. Det var

alminnelig arbeidsplikt og ei avgift på 12 skilling i året. Olea hadde forresten flere legdslemmer boende hos seg i 1860-åra. Det var nok ikke så greit å klare seg og fattigkassa betalte litt for lemmene.

Ludvig Kristiansen Bjerkenes født i 1878 forteller.

I boka «Arbeidsfolk forteller fra sagbruk og høvleri» som kom i 1955 er det ei historie fortalt av Ludvig Kristiansen født i 1878 på husmannsplassen Bjerkenes under Gansbruket. Alle husmennene på plassen var sagarbeidere fram til og med foreldra til Ludvig som døde i henholdsvis 1911 og 1915. Ludvig hadde sju søsken, hvorav to døde som småunger. Faren fikk husmannskontrakt på Bjerkens i 1877 med ei årlig leie på 16 kroner. Ludvig bodde i Sarpsborg da han vart intervjuet til boka, vel på 1950-tallet. I folketellinga i 1910 bodde han i Oskarsgate i Sarpsborg by og livnærte seg som cellulosearbeider. Han bodde da sammen med kone og tre små unger.

«For å begynne med begynnelsen så er jeg født i Fett 10. august 1878. Min far var sagarbeider og elvekar. Han het Kristian Larsen Bjerkenes. Min mors pikenavn var Karoline Olsdatter, og hun var født i Høland. Min far arbeidet på Gansbruket, som den gang eides av konsul Egeberg fra Kristiania. Konsulen eide foruten bruket, store skoger og jordarealer innover hele bygda, og nesten alle arbeiderne på bruket leide en liten jordflekk av bruksherren. En slik liten flekk hadde også min far, og plassen var ikke større enn at man knapt kunne fø et par kuer. Bruket holdt skole, og der gikk vi unger to ganger i uka. Det var tre klasser med to år i hver klasse.

Egeberg drev med sponeske-industri i Gansdalen, men det var bare om vinteren denne industrien var i gang. Hjemme i stua hadde far rigget opp en slags stansemaskin, som han satt med vinteren igjennom og stanset ut bunn og toppplåkk til eskene av høvelspon som vi om sommeren hentet på sagbruket. Denne stansemaskinen var innrettet med en lang vektstang, og selve stansejernet satt i en gjennomhullet trekubbe, slik at låkkene falt gjennom hullet og ned i en kasse under maskinen. Far klaget ofte over smerter i armen av all denne stansingen.

Høvelsponen som far stanset ut eskebunnene av, ble altså hentet på sagbruket, men materialene til sidene på eskene hentet vi på et annet småbruk, som het Torud; der sto to unge gutter og handhøvlet sponen ut av treklosser, alet etter eskens størrelse. Fra Torud bar vi hjem svære hauger med slik eskespon.

Dette skal være en sponeske som er fra Gansbruket, kanskje den er fra Bjerkenes. Den tilhører nå Jan Thorud som har tatt bildet.

Helt fra ni-tiårs alderen var jeg med og hjalp mine eldre søsken med å lime esker. Eskene gikk for det meste til apotekene, som brukte dem til salve og pulver; men en del, særlig av de større esker, ble brukt til skosverte. Fra min tidligste barndom kan jeg huske at far og noen andre arbeidere fra bruket drev med kullbrenning i Gansdalen. Før min tid hadde bruksdriften ligget mer spredt, og det hadde vært en utstrakt kullbrenning i distriktet. I min barndom var det ikke mange kullbrennere igjen. Om sommeren når sagbruket gikk, ble det samlet sammen store hauger vrak-bakhun som arbeiderne kjøpte. Far betalte kr. 40,00 for en slik haug av vrakbord. Om høsten ble haugen kjørt bort til en plass hvor det var kullmilebunner.

Hvis far var heldig, solgte han trekull for 120 – 130 kroner fra en mile, slik at fortjenesten kunne bli 60 – 70 kroner, når man regnet ifra litt for kjøringen av bakhunflisen fra sagbruket til brenneplassen. Denne kullbrenningen ble alltid regnet som en slags sparebøsse.

En «moderne» kølamile, fra Austmarka bygdetun under markenesdagen i 2013. Foto Bente Arnesen.

Det hendte av og til at far hadde to miler på vinteren, men som regel hadde han bare en. Det hendte at han hjalp andre som ikke kunne brenne. Jeg husker at far ble regnet for en ekspert, og at det var lite vrak i hans miler.

Gamle konsul Egeberg husker jeg godt. Han holdt ved forskjellige anledninger store

gjestebud på Gan gård. Da ble alle i bygda innbudt, og det var mye mat og drikke. I et slikt gjestebud har jeg selv deltatt en gang. Gamlekonsulen var ugift, og han døde meget gammel. Det var hans brorsønner som overtok bruket, og det ble da slutt på gjestebudene for arbeidernes vedkommende.

(Gamlekonsulen var grosserer Westye M. Egeberg (1805-98) og brorsønnene var kabinettkamerherre Ferdinand Julian Egeberg (1842-1921) og grosserer Einar Westye Egeberg (1851-1940).)

Hjemme i Gansdalen var det den gang en stadig drakamp mellom høyre og venstre, og da bruksherren var høyre, våget ingen ved bruket å vise at han var noe annet, i hvert fall ikke åpenlyst. Eierne av bruket lot flere av arbeiderne få leid en liten jordlapp, slik at de ble leiere av jord og fikk stemmerett. Vi fikk en avis i huset som het «Akershusposten», og den var det bruket som betalte for. Avisen, som var en liten høyreavis, måtte sendes fra plass til plass etter som man hadde lest den.

Jeg husker en gang først i 90-åra at far min en dag kom settende inn i stua og slengte den svære hatten sin på bordet og sa til min mor: «Om venstre vinner, skal Egeberg selge hele greia og reise til Amerika. Gud hjelpe oss, Karoline, hvordan skal det gå med oss da.» Min far virket den gang meget skremt og fortvilet. Både far og mange av de andre bruksarbeiderne var livende redd for at venstre skulle gå av med seieren og at bruksherren skulle la sin vrede gå ut over arbeiderne ved bruket. Jeg kan også huske at fullmektigen ved bruket brydde seg om hva arbeiderne leste.

I samme bok står dette videre:

«Også en annen forteller, som bodde i Gansdalen i noen år som smågutt, husker «gamle-konsulen». Hovedbygningen på Gan sto visst tom til daglig, for Egeberg bodde i Kristiania, og Gansbruket var bare en liten del av hans store forretningsvirksomhet. Men når han av og til var på besøk, kom han med slepebåten over Øyeren, og da var det flagg både på Gan og på båten, og to kanoner saluterte når konsulen kom inn i Gansroa»

«En annen form for utrygghet var den som mange opplevde hver høst. Når arbeidet på saga stoppet eller innskrenket – hva skulle en da gjøre?»

Det er en (Karl Hansen Tørtberg, født 1879 i Nittedal, bosatt i Lillestrøm) som forteller fra Lillestrøm og om hvordan det var å jobbe der, og på spørsmål om hvor gammel han var da han flytta fra Sagdalen svarer han dette (side 152):

«11 år. Og da hadde jeg arbeidt ett år her nere på Egbergs bruk i Lillestrøm. Jeg gikk der opp fra og her ned og begynte å arbe` klokka seks om morran og var her til den var seks om kvelden. Det var skift, og når far hadde nattskift, så vart jeg aleine på hjemveien. Og så den gamle veien, det var om høsten, og det var mørkt oppover. Og der skremte dom folk med at det skulle være spøkelser. Og når det vart sånn over middagen, om eftan, og det begynte å mørkne, så begynte jeg å grue for veien oppover. Det var vel en halv mil omtrent å gå.»

Det var nok omtrent det samme å vokse opp i Sagdalen og i Gansdalen på den tida.

Sagnet om Andersmåsan i Høland

Ensrudskauen tilhørte en gang gården Ensrud i Høland. Ensrud ligger på Vestlandet som det kalles, vest for Momoen. Nå eies de bortimot 7 000 dekar med skau av Aurskog-Høland kommune. Tidligere tilhørte skauen Gansbruket, og blei vel solgt til Høland kommune når Gansbruket blei avvikla fra Westye Egebergs side. Når Ensrudskauen kom under Gansbrukes vites ikke, men det er sikkert mulig å finne det ut.

Andersmåsane ligger omtrent midtveis mellom Ensrud og Skjelfoss. Skjelfoss ligger mellom Vinlandsmjøsjøen og Vinlandstjennet, og så vidt over grense til Høland. Antagelig var Skjelfoss en husmannsplass under Gansbruket.

Det er et sagn som ennå lever om åssen Ensrudskauen kom under Gansbruket og om åssen Andersmåsan fikk navnet sitt. Det er ikke noe lystig sagn, og det har trulig mye sannhet i seg.

Bonden Anders på Ensrud hadde solgt tømmer til Gansbruket, men klarte ikke å levere som avtalt. Representanter for Gansbruket og Anders Ensrud møttes på Skjelfoss for å bli enige. For enten måtte Anders betale tilbake forskuddet han hadde fått eller han måtte gi fra seg skauen. Anders hadde ikke penger å tilby og måtte gi fra seg skauen. Da han gikk hjemover over skauen, hang han seg der det vart hetende Andersmåsan.

Skjelfoss april 2019. Fotograf Bente Arnesen.

Steinkoia i Svarttjennhøgda og andre tømmerhoggerkoier

Sigmund Budahl forteller om et husvære for to tømmerhoggere i Svarttjennhøgda, øst for Mjøsjudalen og nord for Andersmåsane. Det var et husvære for Ole Karlsen Lund (1878 – 1939) og Oskar Olsen Lunder (1879-1965, dattera hans Olga Emilie, 1911-1985, blei forresten gift med før nevnte Johannes Lintorp som jobba og bodde på Gan). Både Lund og Lunder var plasser skilt ut fra Torud og blei bygd for sagmestere ved Gansbruket. De blei solgt til oppsitterne i 1931. Ole og Oskar jobba på Gansbruket om sommeren og i skauen om vinteren. Oskar jobba seinere på Foss slipeskivefabrikk.

Oskar Lunner med nylig skutt tiur, 1960.

I bygdeboka, bind fem, side 271 står dette om Ole og hans virke:

«Når tømmerhoggerne skulle ut i skogen om vinteren, gikk de med lykt tidlig om morgenen. Ofte var det å gå langt inn på skogen. Det fortelles om Ole Lund at han og en kamerat noen ganger sov ute i skogen. De reiste rager opp mot en bergvegg og hadde en stokkild. De lå i sekker og enkle tepper. De gikk da opp mandags morgen, lå over til onsdag, da de gikk ned til bygda for å proviantere, gikk opp igjen torsdag morgen og var i skogen uka ut.»

Sigmund Budahl forteller at et av husværene eller tømmerkoiene til disse to kara lå i Svarttjennhøgda og besto at to vegger som var lagt opp av stein og innerst var det en enkel mur (=grue). Taket besto av rager og never.

Kopiert fra bygdeboka, bind fem, side 274.

Arne Østreng på Steffarud forteller om livet som skogsarbeider og grenselos i boka til Vidar Amundsen, «Dramatiske dager i Gansdalen». Steffarud ligger i Høland og like ved grensa mot Fet, innerst i Vinland mot Himdalen. Arne Østreng var født i 1924 og forteller om det han kaller uverdige forhold (side 83):

«Koia var som oftest et mindre hus med to rom. Den var oppsatt av tømmer eller doble bordvegger fylt med sagflis. I det ene rommet holdt hoggerne til, i det andre stod hestene. Midt på gulvet var ovnen hvor matlagingen foregikk. Rundt ovnen lå det også store mengder med seletøy, og på ståltråder og spiker var arbeidstøyet hengt opp til tørk. Det var ikke uvanlig at det rant «talle» fra stallen og inn på rommet der folkene oppholdt seg. Utpå natta frøs denne til is om vinteren. Stanken var nesten ubeskrivelig enkelte ganger.»

Tømmeret var Norges rikdom

Dammer og demninger

I 1800 betalte Peder Holter til grunneierne for «Bredsjø dam, Mjøsjsjø og Halvtjern, Torsken dam og Snørsrud».

Breisjødammen lå sør i Breisjøen, Mjøsjsjøen ligger like øst for Breisjøen. «Halvtjern» er trulig et av Hell(seter)tjenna, i det øvre er det fortsatt en dam. «Torsken dam» må være atthaldsdammen i det vesle tjennet Tosken, litt sør for Mjøsjsjøen mot Skjatvet.

Om det var en dam ved Snørsrud er ukjent i dag. Snørsrud er en tidligere plass mellom Høldammen og Hagandammen.

Snørsrud var en av de mange middelaldergårdene i Dalen. Den vart lagt øde etter Svartedauen (1349-50) og blei seinere lagt under Søndre By som en husmannsplass. Snørsrud var bebodd fra til slutten av 1930-tallet. I 1711 og 1716 bodde Gulbrand på Snørsrud og var sagmester på ei av Ersrud-sagene. Det står mer om plassen i bygdeboka bind fire fra side 653.

Det var såkalte atthaldsdammer flere steder. Disse var bygd for å holde igjen og samle opp vannet. Så kunne det slippes på i det rette øyeblikket, når enten kvenna skulle settes i gang, eller som her når tømmeret skulle fløytes nedover. Kjente atthaldsdammer var Skjatvetdammen, Hagandammen, Høldammen og Lykkjadammen i Gansåa. I Ulverudåa var det Jordsdammen ned fra Vinlandstjennet.

Bilde fra Østanesåa tatt av Espen Lorentzen i april 2019. Enten dette er restene etter en demning eller om det er rester etter en sluseport er uklart. For å lette transporten til tømmer til den nederste Østanesåa, som hadde kjerrat blei det trulig bygd en dam med sluseport. Før «nyveien» til Østanes kom i 1890-åra gikk veien over demningen. Dette ser muligens ut som bølgeblikkplater, men det er altså tverrliggende stokker eller rajer. Det var lettere å dra tømmeret oppover åa på tverrliggende stokker.

Dagens rørgate

Den første trerenna som kom i Gansåa var til å lede vannet til vassaga. I 1911 fikk bruket en ny turbin (som står nå på utstilling på Badeberget), det blei mer fart på vannet og det var nødvendig med ei rørgate av jern. Det ligger fortsatt igjen rester langsmed åa.

Rørgata langsmed Gansåa, april 2019. Foto Bente Arnesen

Fløyting av tømmer

Fløyting av tømmer har eksistert lenge, veldig lenge. Det var en grei måte å få fram tømmeret på fordi det ikke skulle så mye vann til. Kanskje en måtte renske litt opp i bekkefare, kanskje lage ei tømmerrenne, kanskje lage en dam for å samle opp vann som kunne slippes opp for å få mer vann i vassfare.

Bønsdammen med tømmerrenne som er restaurert i nyere tid. Bønsdammen ligger der elva Mjerma renner ut av innsjøen Mjermen, mellom Setskog og Søndre Høland. Bildet er tatt i mars 2019 av Kay Tangen.

Bingen lenser i Sørur var antagelig i bruk allerede før år 1300. Det er nevnt i skriftlige kilder fra 1600-tallet. Tømmeret blei fløyta i Glomma, lensene ved Bingen skilte tømmeret og flåtet de sammen for å fordeles ned i Øyeren. I 1862 når jernbanen kom og det vart bru over Glomma ved Fetsund måtte lensene flyttes til nedsida av denne brua. Elva er her stor og brei og brua måtte bli tilsvarende lang. Lange bruspenn var ikke mulig på den tida, og det vart tett mellom brukara. Dette satte bokstavelig talt en bom for tømmertransporten sånn den til da hadde skjedd. Tømmeret hadde vært lagt i store flåte, men det blei umulig under den nye jernbanebrua. Fetsund lenser blei dermed etablert og Bingen lenser fikk funksjon som ei atthaldslense.

Det er skrevet mye om tømmerfløyting og Fetsund lenser anbefales flere besøk. Boka «Stemmer fra elva. Fløtingas historie i Fet» som kom i 2012 er skrevet av

Thomas Støvind Berg anbefales. Den er å få kjøpt på Fetsund lenser. Blaker og Sørum historielag utga i 2009 boka «Glomma gjennom Sørum» som også anbefales.

Tømmer og sagbruk

«Saugbrugene her i sognet ere Falla 2 sauger, Berger 1 saug, Trollhol 2 sauger, Frostad 2 sauger, Ramstad 1 saug, Hva 2 sauger, Gan 2 sauger, Giestad 3 sauger, Outen 1 saug, Ersrud 2 sauger, Østenes 2 sauger, Mitschoug 2 sauger, Schiatvet 1 saug, Næss 2 sauger, Bye 4 sauger, Narvestad 1 saug og Nordby 3 sauger.»

Dette skriver presten Peder Bleggraf i en rapport til kongen i København, i august 1743. De fire siste gårdene ligger i Rælingen, som den gang var et anneks av Fet.

Det var vasskrafta eller vannkrafta som gjorde sagbrukene mulig. Det var bokstavelig talt vannet som var drivkrafta. Vannet blei først brukt til kvennbruk (kvernbruk), som mala korn til mjøl. Det kjenner vi til fra 1100-tallet. Det var store og litt mindre store steiner som mosa kornet, og ut kom mjølet.

Fra den nye kvenna i Sagdalen, satt opp av Sagelvas venner, bildet er tatt i 2013 av Bente Arnesen.

Både i store og mindre vassdrag kunne det bygges kvenner. I mindre bekker og åer der det kun var vann nok når det var flom, helst vår og høst kunne det være mindre kvenner. De kaltes flomkvenner, akkurat som flomsagene seinere.

Fordelen med vannet var at det kunne brukes om igjen og om igjen. Bare det var fall nok. I Gansåa, mellom dagens riksvei 22 og Gansvika var det på det meste hele 12 oppgangssager.

Strømmensaga ligger i Sagdalens, midtveis mellom Lillestrøm og Strømmen. Det er Sagelvas venner som har bygd opp igjen ei oppgangssag ferdig i 2009. Bildet er tatt i 2013 av Bente Arnesen.

Før det kom sagblad av jern måtte de kløyve tømmerstokken med hjelp av øks og kiler. På den måten blei det grove planker som igjen kunne deles og bearbejdes med øksa.

Elever som prøver å sage bord på kransaga i 2016. Foto Jan Thorud.

De første sagblada var tjukke, tunge og av jern. De ugjorde seg, endra form ved bruk og måtte stadig rettes. Det var vanskelig å lage et brukbart sagblad. Tynne, valsa sagblad kom rundt 1750.

Stokksag blei brukt av to mann. Foto Jan Thorud..

Oppgangssaga

Oppgangssaga er kjent i dokumenter tilbake til 1503, og i Sverige helt tilbake til siste halvdel av 1400-tallet. Dens glanstid var fra rundt 1600-tallet til 1850.

Sagbladet gikk opp og ned ved hjelp av et vassdrevet hjul med en veivaksel som dreiv ei stang opp og ned. I enden av stanga var det festa ei treramme med et fastspent sagblad inni, som dermed fulgte stangas bevegelse, derav navnet

oppgangssag. Med denne nye teknologien som jo oppgangssaga, var kunne produktiviteten økes, og det blei mye mer lønnsomt. Vi får tru at alle tjente på utviklinga, at jobben var lettere å gjøre og at alle tjente litt mer.

Oppgangssaga fikk etter hvert flere blad i ramma.

Det meste av produksjonen gikk til eksport. Vest-Europa trengte tømmer og trelast til sine handels- og krigsskip. Bord og bjelker trengtes til bygging av boliger, brygger, handelshus og mye annet. Eksporten gikk for det meste til Nederland og England, men også til Spania, Portugal og Italia. Årsaken var at de hadde «brukt opp» sin egen skau som var lett tilgjengelig til elver og havner.

Norsk sagbruksmuseum på Spillum like sør for Namsos er verdt et besøk både i virkeligheten og på Internett. Der står det mer om bruken av tømmerets lange historie.

«Norsk trelasteksport kan likeledes følges like langt tilbake i tid som vi har skriftlige kilder. Islandske sagaer forteller at Ingemund Thorsteinsson så langt tilbake som i 890 reiste til Norge for å hente hustømmer. Ifølge lovboka Grágås anså islendingene seg i gammel tid berettiget til å hogge hustømmer i kongens skog i Norge.

At norsk trelast var etterspurt også andre steder viser et brev som kong Henrik III i England i 1253 skrev til sine fogder i Southampton, der han befalte at de skulle kjøpe inn 200 norske furubord til bruk i prins Edwards værelse på Winchester slott. Fra samme tid er det omtalt et innkjøp av 1000 bord til Winstor slott.

Størrelsen på middelalderens trelasthandel er vanskelig å fastslå med noen større sikkerhet, men flere eiendomstvister fra rundt 1400 viser at skogen hadde stor verdi.» (Fra museets hjemmesider, mars 2019.)

Sagbruksdrift og handelen med trelast var til å begynne med helt fri for alle og enhver. Eide du skauen var det fritt fram. Bøndene handla direkte med utlendingene, særlig hollenderne (Holland / Nederland).

Bordproduksjonen var omkring 1660 så stor at den gikk ut over prisene. Det var ikke lenger like lønnsomt for alle.

Regulering og privilegier

Rettighet til å drive med all handel med trelast gikk i 1662 over til byborgerne (borgerskapet / handelsstanden i byene). Byborgerne krevde monopol på både omsetning og produksjon av trelast. Det blei hevda at regulering av drifta var nødvendig for å hindre rovdrift på skauen. Trelastnæringa var i krise, og eierne mente at produksjonen av trelast var for stor og at det var for avskoging. Kongen i København støtta borgernes krav.

Mange bønder fortsatt likevel med handelen med utenlandske oppkjøpere. Det var straffbart, men mange tok likevel sjansen.

Trussel om slaveri på livstid

På 1600-tallet var det strenge straffer for å bryte kongens bestemmelser: *«Hvo som efterdags betrædes med at nedhygge noget Træ, enten til Saugtømmer eller til Bjelker, som ikke holder det i seneste Forordning dicterede Maal, skal for hver Stok af saadant Undermaal betale første Gang ½ Ridsdlr. Eller arbeid i nærmeste Fæstning i jern, beregnet til 6 skilling pr. Dag, anden Gang dobbelt, men tredje Gans straffes med Slaverie paa Livstid.»* (Fra boka Norsk Fløtnings historie inntil 1860 av Ragnvald Bødtker, side 145)

I 1688 innførte kongen også regulering eller privilegier av sagbrukene. Landets handelsborgere (i byene) fikk enerett på å drive eksportsager. Fet hadde visstnok da 32 sager, og fikk beholde 19 av disse. Det var fortsatt såkalte bonde- eller bygdesager som skar til eget bruk, og kun fikk lov å selge til eierne av kvantumssagene. De var for det meste uten unntak rike byborgere.

Innføringa av sagbruksprivilegiene sønnafjells med bestemmelser av hvor mye tømmer det var lov til å sage var drastisk. Mange sager vart nedlagt eller redusert til de nevnte bondesager. Det skal ha vært 1200 vassager i Sør-Norge, og bare 664 fikk lov til å fortsette. Retten til å skjære trelast til eksport var forbeholdt de privilegerte sagene. De fikk bevilga et visst kvantum, antall bord, som de fikk lov til å skjære og eksportere hvert år. De blei derfor også kalt kvantumsager. Kvantumbegrensninga tok slutt i 1795. Bestemmelsen om at bare kvantumssagene fikk lov til produsere for salg tok først slutt i 1860.

Mange søkte om å gjenoppta nedlagte sagbruk, og mange fikk lov til det.

Byborgerne bodde i Kristiania. Det var en bestyrer eller fullmektig på hver virksomhet, og en sagmester på hver sag. Borgerne var handelsmenn som hadde stor makt og tjente godt med penger. De fikk tilnavnet «plankeadel».

Trelasthandelen blei først fri i 1814 og sagbruksdrifta blei frigitt i hele Norge i 1860.

Dampsaga

Den første dampsaga i Norge skal ha vært ved Rakeie i Nes kommune på Romerike. Det var ved Bjørknessjøen på 1850-tallet og den skal ha vært anlagt av to engelskmenn. Kari Westbye sier i en artikkel i tidsskriftet Årringen i 2018 at det var ingeniør Chr. F. Mathisen som anla den for Werenskiold & Rynning i 1856. Westbye sier også at det i 1875 var sju dampdrevne sager i Lillestrøm.

Dampsager blei bygd over hele landet etter hvert. De var uavhengige av vannkraft og kunne bygges hvor som helst. Da Westbye Egeberg skulle bygge nytt sagbruk i 1882, valgte han fortsatt satsning på vannkrafta. Den var lett tilgjengelig og billig.

Såkalte ambulerende lokomobilsager kom også, «*det formelig drysset utover skogtraktene med den slags sagbruk*». (Ragnvald Bødtker: Norsk fløtnings historie 1860 inntil 1943, side 80)

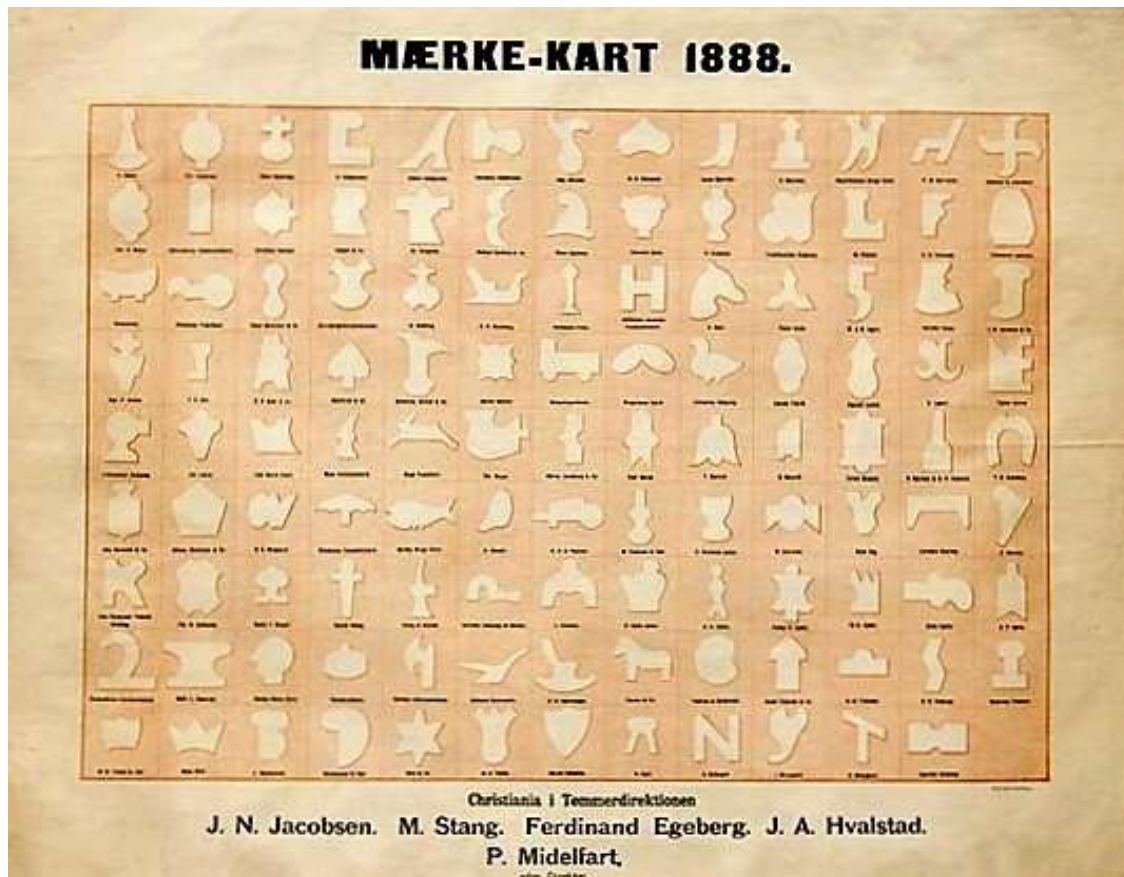

Lokomotivet (transportabel dampmaskin) som nå står på Fetsund lenser. Tilhører Halvorsens samlinger. Det skal være tre dampmaskiner som tilhører Halvorsens samlinger, foruten denne står det en i Gansvika og en er på utlån til Kongsvinger et sted. Foto Jan Thorud.

Tømmermåling og tømmermerker

Handel med tømmer har alltid fordra måling og kvalitetsbedømmelse. Kjøperen måtte kontrollere at tømmeret hold de mål som var avtalt, og selgeren måtte få betalt for det han leverte. Tømmermåleren var en viktig mann.

Det var forordninger og regler for det meste innen handel med tømmer. Retningslinjer for merking av tømmer er kjent fra i hvert fall 1794. Merking av tømmeret var viktig ved fløyting der flere skauere og tømmerkjøpere fløyta i samme vassdrag. Hver eier og kjøper hadde sitt merke.

Røverhistorier fra Gansdalen

Ei spennende historie eller bare et sagn?

Lokalhistoriker Olaf Lindtorp fra Grue Finnskog ga ut flere bøker på 1940- og 50-tallet. Han var bror til Johannes Lindtorp som bodde og jobba på Gan, og det er derfor grunn til å tru at han hadde et visst kjennskap til bygda.

I 1716 prøvde svenskekongen Karl den tolvte å ta Norge, og i mars 1716 dro han gjennom Fet med en hær på flere tusen mann. De overnatta ei natt på Svindal før de dro videre mot hovedstaden. Lindtorp forteller at kongens søster, prinsesse Ulrikka Eleonore var lei av at broren Karl XII stadig lå ute i forskjellige kriger. Han var knapt nok kommet hjem etter å ha vært borte i mange år, før han dro ut i en ny krig, - nå mot Norge. Hun bestemte seg derfor å sende ham en ekstra sending med varme klær og god mat. Kongens søster Ulrikka Eleonore blei dronning etter brorens død i 1718, hun var dronning fram til februar 1720. Hun var født i 1688 og døde i 1741.

Ei svær eiketrekiste blei pakka, den hadde seks låser med sterke jernbeslag rundt og solide jernringer til å kunne fraktes av hester. Det var en farefull ekspedisjon med fire dragoner (soldater til hest), prinsessas kammerpike og adjutant Sander som leda ekspedisjonen. De valgte å krysse grensa lenger nord, på Finnskogen, og fant der

en kjentmann ved navn Lohilamp-Heikki som på den tida var Finnskogens mest berømte jeger og skogskar, og som skulle lede de til kong Karl og hæren. For at Heikki ikke skulle rømme hadde han et sterkt tau om halsen bundet fast til adjutantens sadel. Han klarte imidlertid å rømme i nærheten av Kongsvinger, men det svenske reisefølget dro trøstig videre sørover mot Fet. Det gikk ikke så bra. Noen år etter krigen er det ei historie som forteller om hvordan det gikk med reisefølget, for da skjedde det noe rart på Blesa, nabogården til Gan.

Varmebekken eller askebærer.

Se på denne gjenstanden som er å finne i Blesa-samlinga som er et såkalt varmebekken eller askebærer til å bære med seg glør. Fyrstikker fantes ikke, de kom først langt ut på 1800-tallet, og det gjaldt å holde liv i varmen for både å kunne koke mat og ha ild som varmet på kalde vinterdager. Slokte det måtte en enten bruke noe slags fyrtøy for å få ild, eller gå til naboen for å «låne varme». Varmebekkenet er altså fra Blesa og er sikkert noen hundre år gammelt, så det kan godt være dette som er med i følgende fortelling fra noen år etter 1716 da svenskene var på Svindal.

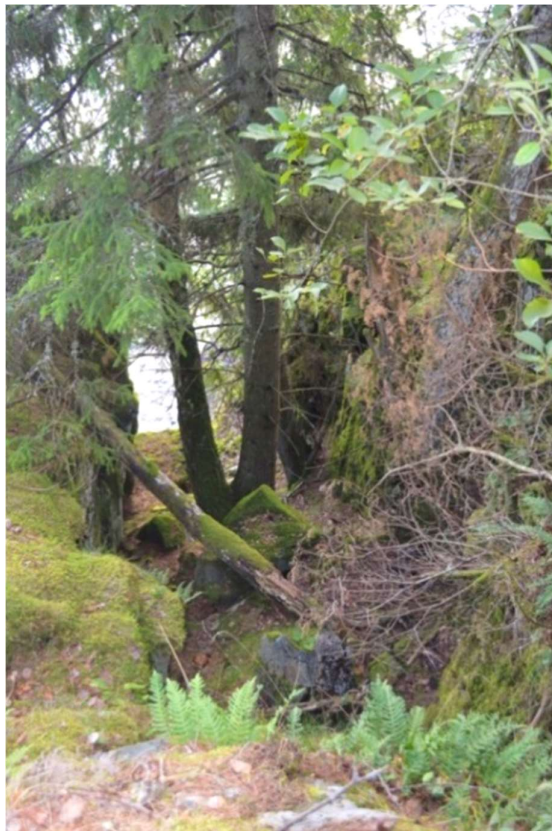
Varmebekkenet fra Blesa. Foto Bente Arnesen.

Røverbande i Gansdalen

Det er et gammelt sagn som forteller dette, og det er kanskje noe sant i det.

I Fet og rundt Øyeren herja det i riktig gamle dager en røverbande, de plyndra og stjal, var godt bevæpna og holdt til i nærheten av Blesa og Gan. Det er ei kløft ned mot Øyeren som heter «Tjyvkleiva» og der skal det i gamle dager ha holdt til en røverbande. En gang tok de en okse fra gården. Ingen visste nøyaktig hvor de holdt til, og alle mannfolka på gårdene var jo ute i krigen, så det var vel ikke så greit for Fetsokningene å ta røverne.

Men så like før jul ett år, eller kanskje det var juleaften som Anne Elisabeth Ravnes fra Blesa mente det var. Det er vanskelig å vite sikkert i dag, men uansett så var det en vinterkveld det kom noen skumle karer inn på Blesa. De ba så pent om å få låne varme da deres hadde slokna. De fikk varme og dro av sted. Folk begynte å spekulere på hva de var for karer og samla de som samles kunne og prøvde å følge sporene i snøen. Men alle sporene førte bare inn på gården, ingen gikk ut. Underlig, var det trolldom eller hadde karene gjømt seg på gården? De torde ikke legge seg,

det blei satt ut vakter og mye ståhei var det før de fant på å undersøke hvor alle spora som kom inn på gården kom fra. Spora gikk på kryss og tvers og endte i Blesaskauen og ved røverhula Tjyvkleiva. Røverne hadde satt skoene bakvendt på seg da de forlot Blesa, sånn at ingen spor førte ut, bare inn til gården.

Hva skulle de gjøre nå? Bygdefolket ville ha en ende på røverbandens herjinger og beleira hula, de ville røyke dem ut. De samla sammen ved og gjorde opp en svær varme foran inngangen. Etter noen dager holdt ikke røverne ut lenger. De kom ut og overga seg.

Bildet er av Tjyvkleiva og er tatt i 2014 av Bente Arnesen. Det har rast en del sammen, og en kan godt se at det har vært ei hule der før. Den er godt gjømt ned mot Øyeren.

Lohilamp-Heikki dukker opp igjen

Det rare var at i røverhula fant bygdefolket våpen, sverd, uniformer, ridetøy og mange andre pene saker, - og ei diger eiketrekiste fullpakka med kostbart utstyr. Slikt utstyr hadde ingen hørt om at det fantes i bygdene herover, det måtte være utenlandske saker som hadde tilhørt fornemme personer. Røverne fortalte da hvordan en av dem, Lohilamp-Heikki var blitt tatt til veiviser for ekspedisjonen som skulle til Karl den tolvte og at han hadde slått seg sammen med de andre røverne da han klarte å rømme. Svenskekongen Karl den tolvte og hans hær av soldater overnatta på Svindel i marsdagene i 1716. Røverne hadde passa opp de de fire dragonene, adjutanten og kammerpika og drept alle sammen som kom lenge etter svenskehæren. Dette blei regna røverne til gode og de fikk en mild dom forteller denne historia.

Andre historier

Ei annen historie forteller at røverne holdt til i ei hule på Tjuvholmen rett utafor Gansvika, og at de blei hengt på Galgetangen som også er i Gansvika. Hvis det er ei hule på Tjuvholmen, så kanskje det er noe sant i denne versjonen. Andre forteller at røverne vart hengt på Galgetangen og begravd på Tjuvholmen. Kanskje begge deler er sant, det kan jo ha vært flere røverbander i Gansdalen og i Fet.

Galgetangen til venstre og Tjuvholmen til høyre, sett fra Gansvika i 2014. Foto Bente Arnesen.

Vidar Amundsen forteller i boka «Dramatiske dager i Gansdalen» følgende historie:

«En gang på 1700-tallet ble det praktisert en form for selvjustis som er utenkelig i våre dager. To lokale karer ved Gansvika var på ferde «med lange fingre» ved Blesa gård. I ly av nattermørket så de sitt snitt til å stikke av gårde med noen få sauer og kyr fra storgården. Tyveriet ble oppdaget og dagen etter ble jakten på tjuvraddene satt i gang. Det skulle vise seg å bli en enkel jakt. Tyvene hadde ikke brydd seg med å skjule sporene, hverken etter seg selv eller buskapen. I en naturformet hule i ei lita kleiv ble de funnet midt mellom de høyst levende bevisene. De to karene ble fraktet til det gamle retterstedet på Galgetangen. Her endte de sitt liv i hver sin taustump. Likene ble så fraktet ut til Tjuvholmen der de ble gravlagt side om side med tidligere yrkeskriminelle.

Tjuvholmen var større i utstrekning den gangen. Etter gjentatte henrettelser og begravelser var både Galgetangen – antagelig regelmessig brukt som rettersted frem til 1600 – 1700 – tallet – og Tjuvholmen navngitt før denne episoden fant sted. Tjuvkleiva fikk derimot sitt navn etter de to omtalte karene som hadde vært på ferde på Blesa gård.»

Tjuvholmen, og så kan vi så vidt se litt av Galgetangen til venstre på bildet som er tatt i 2019 av Bente Arnesen. Båthusbakken foran.

Skolegang og konfirmasjon

Om bruksskolen til Gansbruket

Sand eller Gan skole er fra 1860. Skolen vart bygd som bruksskole av Gansbruket. Den var skole for alle de bostedene som tilhørte Gansbruket. Formelt var det bruksskole til utgangen av 1913, men i praksis var det nok Fet kommune (eller herred) som dreiv skolen her. Alle elevene fra den ytre delen av dalen gikk her. I bygdeboka bind fem, side 275 står det mer om skolen og lærere og lærerinnene: Både lærerne og lærerinnene (de kom først i 1918 når det vart bygd ny skole på Sand) bodde på skolen. Det var litt jord til skolen og Sand skole vart slått sammen med Øvredalen skole og flytta dit i 1948. Lærer Kristian Borud holdt etter 1948 framhaldsskole på Sand fram til Hovinhøgda skole sto ferdig i 1957, da flytta framhaldsskolen dit.

Sand skole tidlig på 1900-tallet. Ukjent fotograf.

Fram til 1739 var det presten og kanskje klokkeren som tok seg av den skarve undervisningen av ungdommene. Skulle du lære å lese og skrive, så var det for det meste foreldrene som måtte trå til, om de kunne det. Det var likevel noen av de aller rikeste som hadde egen skolelærer boende på gården, og noen dro kanskje til både Kristiania og København for å lese og studere. Det var dyrt å gå på skolen, og ettersom det var vanlig at ungene på den tida måtte jobbe og hjelpe til så kosta skolegang også noe i tapt arbeidstid.

Et gammalt elevbilde fra Sand skole fra ca. 1890, tatt på skoletrappa. Det ble holdt en egen syskole her, som vel var en forløper til handarbeidsundervisninga. Lærerinna hette frk. Hansen og står midt i bakerste rekke. Hun var ikke vanlig lærerinne ved skolen, men underviste ved dette kurset. De to voksne personene på hver side er oppgitt å være lærer Schjatvet og frue. Lærerparet var rundt 50 år i 1890, og de to personene synes å være noe eldre. Nederst t.h. sitter Otine Thorud (g Evensen).

Fra bygdeboka bind fem, side 280. Jenta nederst til høyre er Otine Bottolfsdatter Thorud fra Stor-Torud, født i 1873 og død i 1967. Gift med Karl Johan Evensen fra Porten i Søndre Høland og bosatt på Bjørndalen fra 1916. Se ellers bygdeboka bind fem og side 567 og side 244. Faren hennes, Bottolf Toresen var smed på Gansbruket i tillegg til å være leilending på Torud. I følge bygdeboka er det tvilsomt om han var brukssmed før han og familien flytta til Stor Torud rundt 1857. Før dette var han bruker av søndre Gjestad.

Vi har ingen fortellinger fra hvordan det var å være elev ved Gan skole, men vi har noen historier fra andre steder i bygda.

I en skolebeskrivelse fra 1937 står dette om skolene i Fet:
 « Alle skoler er nu forsynt med springvann og drikkefontæner. »

Fikk kjeft av læreren, men det brydde vi oss ikke noe om.
 Johan Stensby, på Nerdrum i Fet, født 1893.

”Skoleårene er et enestående kapittel for seg, både for meg og mange av mine skolekamerater. Det er vel neppe noen av den yngre generasjonen som vil tro det jeg nå vil berette, men dem om det, altså: Ti år gammel begynte jeg å arbeide på sagbruk. Jeg arbeidet på sagbruket de dagene jeg ikke var på skolen, - ja det hendte sågar at jeg skoftet skolen en dag imellom og gikk på arbeidet for på den måten å få større lønning. Vi fikk nok litt kjeft av læreren, men det brydde vi oss ikke

noe om. Det var ikke akkurat noe puslearbeid vi hadde, en del av oss betjente noe så farlig som hvinende sirkelbladsager! Det fantes ikke noen slags beskyttelse” Om sommeren gikk sagbruket i to skift – altså dag og natt – og vi smågutter måtte vær så god jobbe nattskift så vel som dagskift annen hver uke. Det var fra seks om kvelden til seks morgenen. Deretter måtte vi være på skolen klokke åtte. Det hendte nok av og til at vi dubbet av en stund i skolepulten, men da varte det ikke lenge før vi fikk en teve i bakhodet av læreren, så vi bråvåknet. Ja, slik artet hele min skoletid seg, i sju lange år.

Det er rart når jeg i dag sitter og tenker på forholdene for seksti år siden, for en himmelvid forskjell det er, det er nesten utrolig for oss eldre. Folkeskolen var alle den lærdom fattigfolks barn fikk, og folkeskolen den gang lå ikke på noe høyst nivå, nei. Det var religion først og sist. Men vi lærte da å skrive og regne såpass at vi klarte oss så noenlunde. Evner hadde ingen betydning for å komme videre i kunnskap for fattigfolks barn, der var alle veier stengt. Slik var bare forbehold bedre manns barn. Men jammen var det mange fattige også som avanserte nokså høyt på rangstigen uten andre skoler, tenk bare på Johan Nygårdsvold og flere med! Jeg husker godt den dagen jeg ble innskrevet i folkeskolen. ABC-boka måtte vi kunne på forhånd, likedan å skrive bokstaver – det måtte våre foreldre eller eldre søsken lære oss. Da læreren fikk se de bokstavene jeg hadde skrevet, utbrøt han: «Du Johan, kommer sikkert til å bli sorenskriver!» Men så heldig gikk det nok ikke.»

(Henta fra boka «Da klokka klang. Skoleminner fra Akershus» av Anders Lie Christensen og Anne Ragnhild Hoel, utgitt av Forbundsmuseet i Akershus i 1989.)

Noen årstall:

1730	For første gang omtales en form for skolehus i Fet prestegjeld. I følge kirkeboka var det skole på prestegården.
1736	Lov om konfirmasjon innføres. Presten pålegges å gi ungdommen tre måneders undervisning i kristendomskunnskap.
1739	Omgangsskolene innføres. Skoletida skulle være fem år, men mest sannsynlig var det undervisning kun noen få uker i året. Fagene var kristendom og lesing. Menighetene fikk ansvaret for skolegangen i 1741.
1760	Fire omgangsskoler i Fet prestegjeld. Det var Dalen, Jaren/Roven, Åkrene/Falldalen og Rælingen.
1827	”Lov om Almueskolen” innføres. Skoleplikten utvides til sju år, men hver elev fikk kanskje bare to – tre måneder med undervisning pr. år. Nye fag kom til, - sang, skriving og regning.
1843	Fet får sin første faste skole på Jahr gård. Usikkert om denne erstatta alle omgangsskolene.
1860	”Lov om Almueskolevæsenet paa Landet” innføres, og skolene blir faste. Det blir helt slutt på omgangsskoler.

- 1860 Bruksskolen til Gansbruket blir bygd, se over.**
- 1865 Jaren skole og Åkrene skole blir bygd.
- 1875 Nygård skole og Falldalen skole blir bygd.
- 1889 "Lov om Folkeskole på Landet" innføres. Skoletiden utvides og fagkretsen øker. Elevene gikk annenhver dag på skolen i sju år.

Omgangsskolen

1739 kom den første skolelov, og ungene skulle da få litt skolegang. Det var omgangsskoler som gjaldt, og elevene fikk kanskje noen ukers undervisning før de blei konfirmert i 14 -15 års alder. Da var de voksne og måtte ut i jobb, om de ikke alt var det. I 1816 kom det så en ny folkeskolelov for skoler på landet, og i 1827 kom det enda en ny lov som sa at ungene skulle lære både å lese og regne.

Omgangsskolen var rundt på de gårdene som hadde plass til det, og ofte satt de nok på kjøkkenet. På 1860-tallet kom det loven om at det skulle være faste skoler på landet, og da kom det egne skolebygninger etter hvert.

En som hadde vært omgangsskolelærer var Lars Andersen som bodde på Sørli under By i 1820-åra. Han var født i 1785 og døde i 1843. En annen omgangsskolelærer var Erik Pedersen (1775 – 1801) født på Roven og bosatt på Hval. På Søndre Svindal hadde det vært holdt skole mens det var omgangsskoler i bygda.

I de første par tiårene av 1900-tallet gikk elevene på skolen to dager i uka. De gikk der i sju år og begynte som sjuåringer. Det var vanlig at de fleste ungdommene ikke gikk mer på skolen enn de pålagte sju årene, og når de var konfirmerte begynte de aller fleste og jobbe.

Bruksskolene

Foruten Fetsund lenser var det to store bedrifter i Fet. Det var Varåbruket på Roven og Gansbruket. På begge disse var det en periode egne «bruksskoler» for ansattes unger. Det fortelles at det ikke var gratis å gå der. Gansbrukets skole blei formelt overtatt av kommunen i 1913 og Varåbrukets noe tidligere.

Konfirmasjonen var viktig

Innføringen av konfirmasjonen i 1736, blei starten på skolevesenet som gjorde folk skrive- og leseføre. Konfirmasjonen blei betingelsen for giftemål og en rekke andre sivile plikter og rettigheter. Minimumskravet var å kunne de tid bud og forklaringer om bibellære fra katekismen utenat. Den første og viktigste undervisningen var å lære de unge kristendommens sannheter.

Fire stasjoner ved demonstrasjoner og omvisinger på sagbruket.

Det er fire stasjoner ved omvisninger og demonstrasjoner:

1. Oppgangssaga og kransaga ute.
2. Sagbrukets første etasje.
3. Sagbrukets kjeller.
4. Bruahuset (som for så vidt ikke har noe med Gansbruket å gjøre, men som likevel gir et godt inntrykk av husmannsplassene under bruket).

Oppgangssaga og kransaga

Om kransaga kan du lese om overfor, tidligere i heftet.

Kopien av ei oppgangssag er bygd de seinere år. Den viser hvordan oppgangssaga fungerte, her med ett sagblad. Nå er det juksa litt ettersom denne saga ikke drives av vann, men av en liten motor. Det vanlige var jo at oppgangssager blei drevet av vasskraft.

Vannet ledes fra en bekk eller fra Gansåa som her, de ledes gjennom ei renne fram til vasshjulet som drives rundt av vannstrømmen.

Oppgangssager fikk etter hvert flere sagblad i ramma. Både fordelene og ulempen med oppgangssaga var utnyttelsen av vannet og vasskrafta. Saga var sårbar, var det lite vann kunne det bli stopp i saga. Vannet var likevel billig å bruke i forhold til damp og elektrisitet som kom langt seinere.

Sagbrukets første etasje

Gansvikas venner har denne stikkords- og huskeliste her:

«På 1800-tallet ble etter hvert dampmaskinen tatt i bruk blant annet til drift av sagbrukene, og det ble ikke like nødvendig å ha dem plassert ved vassdragene, men også bruk av vannkraften endret seg ved at turbiner som utnyttet kreftene i vannfallene langt bedre enn vasshjulet, ble tatt i bruk.

I 1982 bestemte Westye Egeberg, en av Norges rikeste menn, som blant annet eide all sagbruksvirksomheten ved Gansvika, som ble kalt Gahnsbruket, at han ville erstatte alle de gamle oppgangssagene med et nytt, moderne sagbruk drevet med en vantturbin. Han fikk bygget denne store bygningen vi nå står inne i (og som noen sier ble bygget av russere med prefabrikkerte takbjelker fra Russland) med et for den tiden veldig langt fritt takspenn. Her ble det satt inn tre såkalte rammesager, som kan skjære opp en stokk i mange planker eller bord, en kantsag til å rette sidene på bord og planker, flere kappsager og en høvel. Turbinen ble også brukt til drift av en kjerratt (som dro tømmeret opp fra vannet), en flistransportør og til å dra vogner med ferdige planker.

Ved full drift var det 22 – 25 mann i arbeid inne på sagbruket, og i tillegg kom de som jobbet med transport med hestekjøretøy og båter. De fleste som jobbet ved Gahnsbruket om sommeren drev med skogsarbeid vinterstid.

Sagesongen startet opp når det var nok vann til drift, som regel midt i mai, og varte til midten av oktober. Det var seks dagers uke med arbeidstid fra kl. 06.00 til kl. 19.00. Det var pauser fra kl. 08.30 til kl. 09.00, fra kl. 12.00 til kl. 13.00 og fra kl. 16.00 til kl. 16.30. Ungdom fra 14 til 18 år hadde ti-timers arbeidsdag. Det forekom også at yngre barn hadde arbeid ved sagbruket, og det ble også arbeidet nattskift.

Tømmerstokkene ble dratt opp fra vannet med kjerraten og trillet inn foran sagene. Stokkene ble sortert slik at stokker av omtrent lik størrelse kunne skjæres på samme sag slik at man fikk planker og bord tilnærmet like dimensjoner så lenge det gikk. Etter at stokken var delt gikk bordene over til kantsag. Her er det to parallelle sagblad hvorav det ene kan reguleres sideveis slik at man kan produsere bord av ønsket bredde. Det som ble kappet av

Dagens kjerrat i bruk av Gansvikas venner. Foto Jan Thorud.

på sidene kalles spikkel, og det som ble igjen på siden av stokken i rammesaga kalles bakhon eller bare hon.

Foto Jan Thorud.

De ferdige materialene ble trillet ut og båret opp på høye stabler til tørking. Da sagbruket var i full drift var det mange arbeidsoppgaver som skulle utføres:

Ved rammesaga sto to mann, - sagmester og bakgutt. En sto ved kantkløyva, en ved kappsaga for bakhon, en ved kappa for spikkel. To mann trillet unna og la i stabler, en sto på flåte ute i vannet og ladet kjerraten, en eller to befant seg på plattingen og tok i mot, en var smører på heltid, to til tre mann sjauet planker, tre mann var om bord i DS Gahn, en var brukssnekker, en vaktmann, flere kontorfolk, ryddere og bestyrer / oppsynsmann. Smeden holdt til i en egn bygning, smia, som var plassert et stykke unna for å sikre mot brann (smia lå bortest på den øverste parkeringsplassen).

Foto Jan Thorud.

Årsproduksjonen var i følge noen kilder på om lag 7 000 tylfter tømmer, eller 84 000 stokker. Andre kilder sier at det ble produsert opp til 120 000 bord årlig.»

Kantsaga. Foto Jan Thorud

Einar Enger (1868 – 1949) var båtbygger ved Gansbruket. Bildet er fra 1916. Han bodde på Enger en plass ned ved Fossåa (Østanesåa) litt sør for Foss. Faren hans var sagmester, først på vassaga, seinere på Gansbruket. Einar fikk kontrakt på plassen i 1899, i 1923 kjøpte han Enger for kr 11 898,-.

Sagbrukets kjeller

Gansvikas venner har denne stikkords- og huskeliste her:

«Her er vi nede i kjelleren hvor vi finner driften av sagbruket. Vannet fra Gansåa ble samlet i en dam på oversida av hovedveien og ble først ledet i en åpen

vannrenne høyt over bakken før den ble leder gjennom et stort rør ned til turbinen som lå nede i bunnen av kjelleren her. Senere ble vannet ledet i et rør helt fra dammen og ned til turbinen. Rester av dette røret kan dere langs veien ned til Gansvika. Til å begynne med var det manuell styring av turbinen tilpasset det behovet sagene hadde for kraft. Det ble senere byttet til en ny turbin som hadde en automatisk regulator (sentrifugalregulator). Etter at sagbruket ble nedlagt forfalt turbinen og noen deler ble borte, men omkring år 2000 ble restene samlet og satt sammen og montert på fjellet (Badefjellet) borte ved badeplassen.

Kraften fra turbinen ble overført med reimdrift over på hovedakslingen som dere også kan se her nede i kjelleren. På denne akslingen er det reimhjul av forskjellige størrelser, og fra disse gikk det reimer til de ulike sagene, kjerraten og

flistransportøren. Det ble mye sagflis fra sagene, og til å begynne med ble mye av denne flisa bare sendt ut i vannet utafor. Dette førte til at hele vika ble fylt opp og det ble dannet gass av flisa når den råtnet. Noe flis gikk også ut til bønder for bruk som strø (for dyra), og noe gikk til teglverk rundt Øyeren. For å unngå de problemene håndtering av flisa medførte ble det bygget et eget anlegg hvor flisa kunne brennes. Dette hadde ei høy pipe som dere kan se på noen av de gamle bildene av sagbruket. Nå er det bare noen rester av den gamle flisovnen igjen utenfor sagbruket.

Restene etter flisovnen, april 2019.
Foto Bente Arnesen.

Da sagbruket var i full drift var kjelleren her full av breie reimer som gikk på kryss og tvers i full fart, og da var det viktig å se seg for. Dere kan også se at det er flere reimhjul som reimene kan flyttes over på når sagene ikke var i drift. For de som er spesielt teknisk interesserte kan dere også legge merke til noen smarte løsninger for smøring av maskinene. I dag har vi en dieselmotor (som har drevet en skurtresker) stående utenfor huset som driver sagene via en ny hovedaksel som henger oppe under taket. Vi har også laget en modell av en flistransportør som viser hvordan flisa ble transportert bort fra sagene.

Da planker og bord var saget og kappet til riktige dimensjoner ble de stablet opp utenfor sagbruket i høye stabler til tørking. Etter tørking kunne så materialene transporteres ut til kundene. På vinterstid ble trelasten kjørt med helst og slede til Lillestrøm hvor de ble lastet over på jernbanen for videre transport. Om sommeren ble materialene lastet om bord i prammer som ble seilt eller staket over Øyeren. Da dampbåtene kom i bruk ble disse brukt til å trekke prammene over Øyeren.

Før dette sagbruket ble bygget og før det var bygget jernbane ble mye av materialene kjørt med hest og slede helt inn til Oslo eller Kristiania som det het den gang. Dette var hardt arbeid både for mann og hest, og ikke godt betalt. Når så fristelsen til å besøke en av de mange skjenkestuene på hjemveien ble for stor, ble det ikke rare fortjenesten på turen til byen. Det var bra at hesten som regel fant veien hjem igjen.

Foto Jan Thorud.

Her nede i kjelleren har vi også samlet en del av gjenstandene fra Halvorsens samlinger som viser litt av hvordan et snekkerverksted kunne se ut i tidligere tider. Det er imponerende å se hvor mye fint en god snekker kunne lage ved hjelp av ganske enkle verktøy og utstyr.»

Bruahuset

Fet historielag har dagnad på Bruahuset i 2018. Fra venstre Kristian Østreng, Grete Melsom, Marit Borgersen, Leif Rønningen, Gudmund Aas og Sigmund Budahl.
Foto Bente Arnesen

Bruahuset eies av Fet historielag, og vart flytta til Gansvika i 1985. Det var Vegvesenet som ga huset til historielaget, og Fet kommune tillot laget å sette det opp i Gansvika på kommunens grunn. Huset sto i Åkrene, rett ved

Borgenbrua, derav navnet Bruahuset. Fetvegen skulle legges om, det skulle bygges ny bru over Leira og huset som sto på den tidligere husmannsplassen Børgenholtet måtte flyttes.

Børgenholtet var en husmannsplass under Børgen (Borgen) . Det er usikkert hvor gammelt huset er, og kanskje kommer huset fra Vindland eller fra en plass under prestegården. Lafta tømmerbygninger kan tas ned og flyttes, og det var ikke så uvanlig at hus på den måten kunne ha mange liv og til slutt ende opp et helt annet sted. Børgenholtet vart til daglig kalt Brua, fordi det lå like ved brua over Leira.

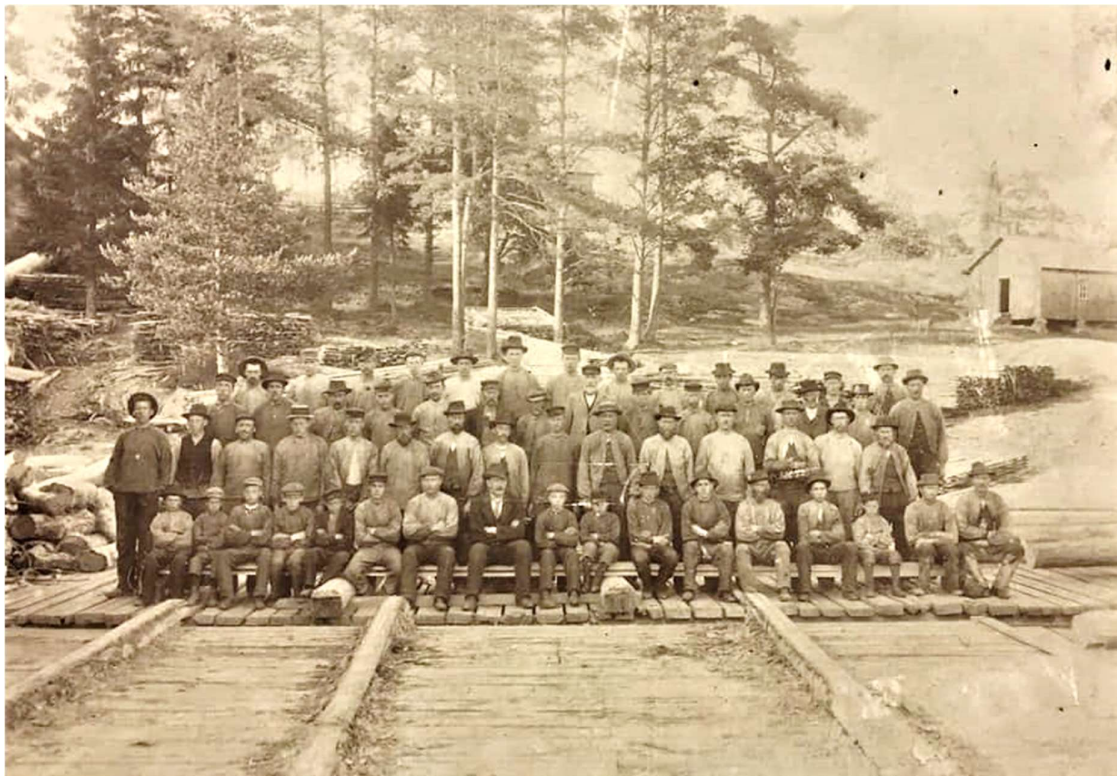
I følge en branntakst fra 1885 var huset på ni ganger fem meter. Seinere blei det panelt både utvendig og innvendig, og det blei bygd på en gang, som fortsatt er der. Huset er delt i to med en panelvegg. Det var ikke innredd noe på loftet. Huset er som de fleste andre husmannsstuer og hus på mindre plasser fra denne tida. De kalles vanligvis ei «akershusisk stue», nettopp fordi den var så vanlig her på Østlandet og i Akershus. Som oftest hadde stuene (husa) inngang rett inn i kjøkkenet fra langsida, men like vanlig var nok inngang via en gang på endeveggen. Det var nok mange sånne hus på plasser under Gansbruket, noen litt mindre og noen litt større.

På husmannsplassen var både et lite fjøs og en låve. De første kjente som bodde der var tjenestefolk på Jølsen og fikk kjøpt plassen i 1892. Det var Paul (døpt Matias) Kristiansen fra Vestre Toten og Kari Olsdatter fra Vikedal i Ryfylke. Paul var tømmerfløyter og døde i 1909. Ifølge bygdeboka huskes Kari godt fordi hun røyka krittpipe og batt (strikka) tobandsvotter. Kari døde 86 år gammel i 1922. Deres barnebarn på plassen het Kaspara (født i 1908 og gift med Oskar Stigen i Høland, hvor hun bodde) og Jørgen (født i 1911 og død i 1982). Jørgen Johansen (etter faren Johan Paulsen) var den siste som bodde på plassen. Det var Kaspara som hadde overtatt plassen i 1980 og som solgte til Vegvesenet. Vil du lese mer om plassen må du se i bygdeboka bind to, side 137. Historielaget utga i 2016 et hefte om Bruahuset, det kan du få ved å henvende deg dit.

Bruahuset i 2011. Foto Hanna Arnesen.

Dette bildet av et arbeidsmannskap er trulig tatt før 1900. Det er uenighet om dette bildet er fra Gansbruket eller ei. Vi har likevel valgt å ta det med, for kan det være rørgata vi ser i bakgrunnen?

Kilder og anbefalt litteratur:

Bygdehistorie for Fet, særlig bind 1, 4 og 5.
Håkon Håkonssons saga. Skrevet på 1200-tallet.
Leif Schatvet: Jeg har lært en sang ta skogen. 2001.
Vidar Amundsen: Det daglige brød i Gansdalen. 2010.
Vidar Amundsen: Dramatiske dager i Gansdalen. 2008.
Dalen kirke 1905 – 2005. 100 år i rikdom og vekst. Utgitt av Dalen menighetsråd i 2006.
L.J. Vogt: Slægten Vogt i gamle dage. 1881.
Øivind Westheim: Fløting gjennom århundrer. Fløtingas historie i Glomma- og Mjøsvassdraget. 1998.
Nordre Øyeren. Mennesker og natur gjennom 1000 år. Utgitt i 2018 av MiA avd. Fetsund lenser – Rælingen bygdetun.
Arbeidsfolk forteller. Fra sagbruk og høvleri. Redigert av Edvard Bull. 1955.
Romerike I og II. Norske bygder, utgitt 1934.
Thomas Støvind Berg: Stemmer fra elva. Fløtingas historie. Utgitt av Fetsund lenser i 2012.
Øivind Ribsskog: Bønder i byvegen. 1949.
Olaf Lindtorp: Fra Finnskogene i Solør og Värmland. Nyutgivelse 2017.
Halfdan Karlsen: Lensestreiken i 1908. Artikkel i Arbeiderbevegelsens historielag i Akershus årbok 2015.
Halfdan Karlsen: Gansbruket – et levende arbeidermuseum. Artikkel i Arbeiderbevegelsens historielag i Akershus årbok 2015.
Bruahuset. Hefte om Bruahuset, utgitt av Fet historielag i 2016.
Årringen er et lokalhistorisk tidsskrift som utgis av Fetsund lenseminneforening og Fetsund lenser. Det er første gang utgitt i 1999 og kommer med et årlig nummer.
Elin Mortensen: Gahnsbruket – sagbruk i Fet. Artikkel i Årringen i 1999.
Steinar Bunæs: Tømmerets vei fra Bingen til Bjørvika. Artikkel i Årringen 2016.
Kari Westbye: Sagbrukene i Lillestrøm. Artikkel i Årringen 2018.
Kari Westbye: Næringslivet i Fet fra ca. 1860 til ca. 1960. Utgitt av Fet historielag 2006.
Anne Fossnes: Gansbruket. Artikkel i Romerike historielags årbok XII, 1982.
«Strømmensaga». Hefte utgitt av Sagelvas venner i 2010.
Joh. Elster: Glommens tømmermaaling gjennom 50 år. 1959.
Hefte om Gansbruket utarbeidet av Fet kommune til bruk i Den kulturelle skolesekken.
Mange av bøkene kan leses elektronisk på nb.no.
Kirkebøker fra Fet, se arkivverket.no.
Det kan leses mer om Westye Egeberg, både familien og bedriften på disse nettsidene lokalhistoriewiki.no, snl.no/Egeberg og snl.no/Westye_Egeberg.
Norsk sagbruksmuseum har hjemmesider på sagbruksmuseet.no.
Riksantikvarens oversikt over kulturminner kan sees på kulturminne.sok.